

Софийски университет „Св. Климент Охридски”

Исторически факултет

Катедра „Нова и съвременна история”

**Национализъм и динамика на идентичността на волжките
татари (XIX – края на XX век)**

Евлоги Станчев

АВТОРЕФЕРАТ

на дисертация за присъждане на образователна и научна степен „доктор”
по професионално направление 2.2. История и археология (Нова и най-
нова обща история – История на Русия)

Научен ръководител:

доц. д-р Алексей Кальонски

София, 2019.

Съдържание:

I. Обща характеристика на дисертационния труд.....	3
1. Актуалност на темата	4
2. Състояние на изследвания проблем в историографията.....	6
3. Цели и задачи на изследването.....	9
4. Теоретична основа на изследването.....	11
5. Методология на изследването	14
6. Хронологични рамки на изследването	16
II. Основно съдържание на дисертационния труд	17
1. Уводни думи.....	17
2. Историографски преглед.....	18
3. Глава 1. Етничност и татарски идентичности. Антропологична перспектива ..	18
4. Глава 2. Конституиране и динамика на религиозната рамка на волжко-татарската идентичност.....	27
5. Глава 3. Дискурси на модерната татарска национална идентичност (средата на XIX – края на XX век)	38
6. Заключение	43
III. Приноси на дисертацията	45
IV. Библиография	48
V. Списък с публикации, свързани с темата на дисертацията.....	52

I. Обща характеристика на дисертационния труд

Проблемите, свързани с историческото развитие и конкретните специфики на национализма и съответно на различните проявления на колективна идентичност (национална, етническа, религиозна, регионална и т.н.) при волжките татари (тюркоезична общност, населяваща региона на Средното Поволжие в съвременната Руска федерация), отдавна са обозначени от международните социални науки като ключови за адекватното разбиране на историята на тази общност през модерната епоха. В действителност това е период на активно произвеждане, адаптиране и оспорване на разнообразни идеи, които днес бихме могли да категоризираме като „националистически”, и които в крайна сметка дават като устойчив резултат конституирането на волжките татари като модерна нация. Противно на доминиращите схващания в историческата наука, изграждането на волжко-татарската нация далеч не притежава характеристиките на праволинейно и консеквентно политическо, културно и социално явление. По-скоро историческият контекст ни дава основания да разпознаем този проблем като постепенен процес на хронични вътрешнообщностни дебати, предоговаряния и неизбежни оспорвания. В рамките на този процес се наблюдават опити за реализация на различни национални и идентичностни проекти, имащи нееднозначно социално въздействие и в някои случаи са дори антагонистично настроени един спрямо друг (напр. тюркизъм, татаризъм, булгаризъм¹ и т.н.)

От друга страна, означеният процес на изграждане на различни видове идентичност, преди всичко национална, при волжките татари следва да се разглежда в непременно взаимовръзка с общия контекст на руската държава в дългосрочна историческа перспектива (имперски, съветски, постсъветски). С основание може да се

¹ В рускоезичната литература е утвърдена практиката Волжка България и съответно нейният етноним „българи” и прилагателно име „български” да бъдат изписвани с „у” (респ. *Волжская Булгария*, *българы*, *българский*), за да бъде направено техническо разграничение с българската държава на Балканите (обозначавана на руски език с „о” – съответно *Болгария*, *болгары*, *болгарский*), макар че в по-ранни наративни рускоезични текстове Волжка България и нейното население също са изписвани с „о”. От тази гледна точка, с цел максимална терминологична коректност, в настоящия текст Волжка България е изписвана с „ъ”, както е общоприето в българската историография (*Волжка България*, *волжко-българска държава*, *волжки българи*), но по-късните идеологически преработки и движения от XIX и XX век са посочени в техния международно разпознаваем правопис с „у” (*българска идентичност*, *булгаристки дискурс*, *необулгаризъм* и т.н.).

твърди, че процесите, протичащи в доминиращото общество и държава оказват в различна степен влияние върху многоаспектното развитие на всички общности в това пространство, в т.ч. волжко-татарската. Във връзка с това волжките татари стават обект на различни и мащабни политики с конкретна социалноинженерна насока, имащи като крайна цел установяването на максимално комплементарни с общата имперска рамка малцинствени идентичности. От тази гледна точка практиката показва, че въпреки драматичните промени от политическо и друго естество през XIX и най-вече XX век, се наблюдава своеобразен континуитет в политиките на имперско (царско, съветско, постсъветско) конструиране на идентичности, от своя страна представляващо безусловна необходимост за съхраняване на полиетничния характер на руската държава.

1. Актуалност на темата

Поради своята съществена значимост, означената волжко-татарска проблематика отдавна представлява значителен обект на изследователски интерес в специализираните академични направления (история, антропология, тюркология и т.н.). Във връзка с това темата участва едновременно в три мащабни и отделни изследователски полета – 1) историческото развитие конкретно на волжките татари, 2) националният въпрос в руската полиетнична държава в различни исторически контексти и 3) продължителният теоретичен дебат върху същността на нациите и национализма, обособил се в специфичното направление на т.нар. изследвания на национализма (nationalism studies). Липсата на окончателен и общосподелен научен консенсус до голяма степен предопределя продължаващата актуалност на темата в съвременен контекст, а също необходимостта от прилагането на нови изследователски подходи и концепции, които потенциално биха обогатили нашето познание върху разглеждания проблем. Въз основа на своите наблюдения съм склонен да аргументирам посочената научна (и в не по-малка степен обществена) актуалност на тематиката с няколко съществени обстоятелства.

От една страна, практиката ясно показва, че мащабната и многоаспектна тема за национализма и обвързаните с него обществени процеси отдавна провокират значителен интерес не само в академичното, но и в по-широкото публично пространство. Националистическата проблематика е съставна част от разговора за историческото минало и настояще на практически всяка съвременна общност,

възприемаща се като *нация*, което непременно се фиксира от тематичните проучвания, както показва и примерът на волжките татари. В по-широк обществен контекст национализмът присъства експлицитно преди всичко като идеологическа платформа, конотираща агресивно настъпление срещу „другия”, като различни форми на политически иредентизъм и реваншизъм, дори като синоним на ксенофобия и расизъм. Показателен в тази връзка е фактът, че големите трагедии на ХХ век (основно двете световни войни, но също и различни регионални конфликти, ориентирани около категориите на нацията и етничността) се обясняват преди всичко с „възхода” на национализма и неговото институционализиране на най-високо властово равнище от големите политически сили. Косвено следствие на тази обяснителна тенденция е и установяването през 50-те и 60-те години на т.нар. „модернизационна теория” (водеща своя идеен генезис още от социологията на Макс Вебер) като академична ортодоксия в социалните науки, която еднозначно възприема традиционните форми на идентичност като „предмодерни” и която в крайна сметка предвижда своеобразния „край на нациите” в определен бъдещ момент. Поради тази и други причини национализмът често се възприема емоционално ангажирано, без необходимата обективна дистанция и неутралност. Това предполага не само актуалността на проблема, но и обозначава категоричната необходимост от релевантен и съобразен с постиженията на международната хуманитаристика разговор.

Друго обстоятелство, с което се обяснява актуалността на посочената тема, представлява динамичният постсъветски контекст, част от който е и волжко-татарският случай. Процесът на преконфигуриране на бившето съветско пространство, понякога притежаващ подчертано драматичен характер, както показват примерите на Приднестровието, Абхазия и Южна Осетия, а също различни други етнически конфликти в Кавказ и Средна Азия, в комбинация с автономния статут на Татарската АССР (след 1991 г. Република Татарстан), провокират съсредоточаването на чувствителен обществен и академичен интерес върху политическото развитие и различните идентичностни напрежения при волжко-татарската общност. В много случаи волжките татари са разглеждани като потенциален източник на сепаратистки тенденции, подобно на популярния чеченски сценарий от 90-те години. От тази гледна точка проектите на постсъветски татарски национализъм често са преекспонирани, оценките върху тях са подвеждащи и със слаба аналитична дълбочина.

2. Състояние на изследвания проблем в историографията

Проблемите на национализма, на националнообразуващите процеси при волжките татари и в частност свързаните с това въпроси относно съдържанията и границите на националната идентичност, споделяна от общността, представляват обект на активен изследователски интерес както в регионалната (руска и собствено татарска), така и в международната историография. Всъщност дебатът за произхода и характеристиките на татарската нация се оказва до голяма степен структуроопределящ за зараждането на модерната татарска историческа наука в средата на XIX век. Тази проблематика за пръв път е подложена на научен прочит от видния татарски енциклопедист, историк и богослов Шихабетдин Марджани (1818 – 1889), който има заслугата за изграждането на модерния татарски исторически наратив, основан на принципа на историческия и етнокултурния континуитет (Волжка България – Златна орда – Казанско ханство)². Впоследствие основополагащата концепция на Марджани е споделяна от следващото поколение светски татарски историци и просветители, въпреки че някои от тях издигат различни становища относно етническата основа на волжко-татарската общност и съответно „исторически достоверния“ етноним на нацията (напр. „булгари“ при Гайнетдин Ахмеров, „северни тюрки“ при Ризаетдин Фахретдинов и т.н.).³ Темата не губи своята академична актуалност и след разпадането на империята на Романови и установяването на съветската власт, тя занимава търсенията на новото поколение съветски историци, но под знака на съществен идеологически филтър. От своя страна, периодът след разпадането на съветската държава през 1991 г. се характеризира с чувствителна реактуализация и преразглеждане на фундаменталните въпроси на татарската национална идентичност, в т.ч. засегнатата проблематика. Това е време на активно публикуване на различни по своята ориентация и научна основателност публикации, които освен че допринасят в чисто академичния разговор върху национализма и идентичността при волжките татари, в някакъв смисъл имплицитно вземат участие в обекта на своето изследване.

² Марджани, Ш. Очерк истории Болгарского и Казанского царств (Перевод В. В. Радлова). – В: *Труды Четвертого Археологического съезда в России, бывшего в Казани с 31 июля по 18 августа 1877 года*, Т. 1, Казань, 1884, с. 40–58.

³ Шакуров, Ф. Н. Этногенетические концепции татарских историков конца XIX – начала XX века. – В: Загидуллин, И. К. (ред.) *Из истории и культуры народов Среднего Поволжья*, № 6, 2016, с. 368–379.

На тази основа става ясно, че очертаният кръг от проблеми в значителната степен е възприет от татарската историческа наука като централно изследователско поле още от своето постепенно зараждане като професионално направление при Марджани и първото поколение професионални татарски историци. От тази гледна точка посочената тематика се характеризира с повишена чувствителност в татарската академична общественост, в този смисъл върху нея се проектират различни употреби, злоупотреби и стереотипизации от различно естество (политически, националистически и т.н.). Във връзка с това настоящото изследване се стреми да подложи на критичен преглед една сравнително популярна и добре изследвана проблематика, която обаче се нуждае от емоционално дистанцирана и съобразена с актуалните постижения на международната хуманитаристика експертиза.

Аспекти от разглежданата проблематика представляват обект на активни научни дирения също и при различни представители на международната хуманитаристика с нейните разнообразни поддисциплини. Сред авторите, които имат безспорни заслуги в полето, смятам за основателно да посоча имената на американския специалист Алън Франк, занимаващ се с проблемите на предмодерната българска „сакрална” историография и нейните по-късни политизирани проекции в Поволжието⁴, на немския ислямовед и тюрколог Михаел Кемпер, обозначаващ различни идейни процеси в посочения регион като своеобразен „ислямски дискурс”⁵, американския ориенталист Едуард Лацерини, изследващ някои аспекти от дебатите относно татарската идентичност в късноимперска Русия⁶, а също и водещ авторитет в проучванията върху т.нар. джадидистко движение⁷, и т.н. Нужно е да се отбележи, че значителен принос в съвременното познание върху тази тема имат някои представители на френската съветология, тюркология и ислямознание. Въпреки че в рамките на тази богата и

⁴ Франк, А. *Исламская историография и болгарская идентичность татар и башкир в России*. Казань, 2008.

⁵ Кемпер, М. *Суфии и Ученые в Татарстане и Башкортостане. Исламский дискурс под русским господством*. Казань, 2008; Вж. също Kemper, M. Imperial Russia as Dar al-Islam? Nineteenth-Century Debates on *Ijtihad* and *Taqlid* among the Volga Tatars. *Encounters: An International Journal for the Study of Culture and Society*, Vol. 6, 2015, pp. 95–124.

⁶ Lazzerini, E. Defining the Orient: A Nineteenth-Century Russo-Tatar Polemic Over Identity and Cultural Representation. – In: Allworth, E. (ed.) *Muslim Communities Reemerge: Historical Perspectives on Nationality, Politics, and Opposition in the Former Soviet Union and Yugoslavia*. Durham and London, 1994, pp. 33–45.

⁷ Idem. Ismail Bey Gasprinskii (Gaspirali): The Discourse of Modernism and the Russians. – In: Allworth, E. (ed.) *The Tatars of Crimea: Return to the Homeland*. Durham and London, 1998, pp. 48–70.

продължителна академична традиция могат да бъдат посочени много имена, пряко или косвено ангажирани с проблемите на историята на тюркските общности в Русия/СССР (в т.ч. волжките татари), ми се струва основателно като най-представителни с оглед целите на настоящия текст да бъдат посочени трима автори – Александре Бенигсен, Шантал Келкеже и Елен Карер д'Анкос. Бенигсен и Келкеже, често в съавторство, имат съществени заслуги в познанието относно историята на исляма в руското/съветското пространство, преди всичко в неговите специфични регионални суфийски проявления.⁸ В рамките на своята мащабна академична дейност Карер д'Анкос анализира множество съществени проблеми от руската история, предлага важни коментари относно характеристиките на Русия като имперско пространство. От особен интерес за настоящото изследване представлява нейното основополагащо съчинение „Евразийската империя“, предлагащо синтезиран преглед върху спецификите на националния въпрос в руското имперско пространство в дългосрочна историческа перспектива (Руската империя, Съветския съюз и постсъветска Русия). Също така в този свой текст авторката засяга ключови за темата на настоящия разговор процеси, протичащи в татарското национално движение през разглеждания продължителен период.⁹

В ярък контраст на досега очертаните състояния в международната историография, в българската историческа наука практически отсъстват изследвания не само относно специфичната проблематика на волжко-татарския национализъм и идентичност, но също и върху цялостното историческо развитие на тази общност въобще. Като единствено изключение могат да се обозначат проучванията върху аспекти от историята на средновековните евразийски тюрки (представителни са изследванията на проф. Валери Стоянов, проф. Александър Николов, д-р Константин Голев и др.), а също и множеството текстове, публикувани основно след 1989 г., върху историята на средновековна Волжка България, нейното население и култура. В тази тенденция изпъква името на Георги Владимиров, чийто основни научни интереси са съсредоточени върху волжко-българската тема. Неговите съчинения обаче по-скоро

⁸ Например вж. Bennigsen, A., Lemercier-Quelquejay, C. Muslim Religious Conservatism and Dissent in the USSR. *Studies in Comparative Religion*, Vol. 13, No. 1-2, 1979, pp. 153–161; Idem. “Official” Islam in the Soviet Union. *Religion in Communist Lands*, Vol. 7, No. 3, 1979, pp. 148–159; Вж. също Bennigsen, A., Enders Wimbush, S. *Mystics and Commissars: Sufism in the Soviet Union*. Berkeley and Los Angeles, 1985.

⁹ Карер д'Анкос, Е. *Евразийската империя. История на руската империя от 1552 до наши дни*. София, 2007.

фокусираат вниманието върху историческия контекст на Волжка България и характеристиките на нейния средновековен държавен и културен модел¹⁰, но не засягат пряко темата за волжко-българската идентичност и нейните специфични преработки в по-късните сюжети на модерния татарски националистически проект. Допускам обаче, че широкото застъпване на волжко-българската проблематика в българската историческа книжнина до голяма степен се обяснява не с активен исторически интерес относно важен спектър от средновековната татарска история, а по-скоро с обусловените от някои симптоматични състояния на идейния контекст в посткомунистическа България фикции за етническо родство между съвременните българи и средновековното население на Волжка България и респ. неговите съвременни татарски „наследници”, за „исторически разкъсаната” българска нация/„диаспора”, върху които настоящото изложение предлага пространен коментар.

3. Цели и задачи на изследването

Основният стремеж на настоящото изследване е да предложи критичен историко-антропологичен анализ на различни аспекти, свързани с проблематиката на национализма и разнообразните проявления на колективна идентичност при общността на волжките татари в широк хронологически контекст (имперски, съветски, постсъветски). Във връзка с това сред главните цели пред проучването представлява изследването на различните възможни механизми на образуване и възпроизвеждане на волжко-татарската нация. В пряка взаимовръзка с това положение е друга основна цел на текста – проблематизирането на границите и съдържанията на волжко-татарската идентичност (преди всичко национална) в обозначения период. От тази перспектива волжко-татарската нация следва да бъде методологически възприемана не като извечна и в този смисъл „есенциалистка” категория, а като своеобразно символно дискурсивно пространство, в рамките на което се произвеждат и хронично оспорват различни концептуализации, идеи и представи за „националното”, неговите граници и основни компоненти. Също така изследването се стреми да преразгледа някои проблематични постановки в досегашните проучвания в направлението и в този смисъл цели да запълни известни пропуски в познанието относно разглежданата тема. Освен това

¹⁰ Владимирова, Г. Дунавска България и Волжка България – формиране и промяна на културните модели VII-XI в.//. София, 2005.

смятам, че адаптирането на един частен случай като татарския в по-широкото поле на изследванията на национализма би могло да допринесе значително не само за по-задълбоченото и многоаспектно разбиране на една безспорно важна част от новата и съвременна татарска история, но също потенциално предлага своеобразно алтернативно участие в теоретичните разговори върху нациите и национализма.

За постигане на обозначените основни изследователски цели настоящият текст се стреми да изпълни няколко важни задачи, сред които бих открил:

- Анализирането на посочената проблематика въз основа на актуалните в международните социални науки теоретични разбирания за идентичността (и в по-тесен смисъл етничността) като преди всичко социално явление, като процес на постоянно предефиниране и оспорване.

- Проблематизирането на основни аспекти от предмодерната татарска идентичност, които, в условията на модерността, селективният националистически проект на волжките татари инкорпорира в кохерентния национален наратив на общността.

- Теоретичното преразглеждане на основните парадигми относно етническия произход на волжките татари и съответното позициониране на проблема като дебат с особена емоционална и политическа натовареност в модерния татарски националистически дискурс.

- Обозначаването и прецизирането на корелациите между волжките татари и други общности, споделящи татарска идентификация, но които в крайна сметка са дистанцирани от инклузивния, хомогенизиращ волжко-татарски национален проект (кримски, полско-литовски татари и т.н.).

- Проследяването на основните символни образи (и съответно стереотипизации), които волжко-татарската идентичност генерира в доминиращия руски политически и културен контекст в дългосрочна историческа перспектива (имперски, съветски, постсъветски период).

- Осмислянето на основните въпроси, свързани с конфесионалната (преди всичко мюсюлманска) принадлежност при волжко-татарската общност. Във връзка с това ислямът при разглежданата група ще бъде проблематизиран основно посредством неговите функции спрямо стабилизирането на татарската идентичност, а също и евентуалните му роли в конституирането на националистически платформи при волжките татари.

- Съобразявайки се с техническите ограничения във формата, настоящото изследване ще се фокусира върху няколко частни примера на волжко-татарски националистически дискурс, чийто избор се обяснява с тяхната безспорна репрезентативност, а също и в притежаването им на необходим обяснителен потенциал относно разглежданата тема.

- Освен това анализът си поставя отговорната задача, посредством константно позоваване на актуалните постижения в различните социални дисциплини и по-конкретно в направлението на националистическите изследвания, да деконструира популярната представа за национализма като една ограничена, обикновено външно ориентирана императивна доктрина, характерна за много от националистическите движения, но далеч не изчерпваща съдържанието на самия националистически феномен и неговите социалноинженерни функции.

4. Теоретична основа на изследването

Така формулирани темата и задачите на изследването ясно сигнализират за важността от внимателен избор на релевантен и контекстуално приложим теоретичен подход относно проблематиката на национализма и националната идентичност. Практиката показва, че голяма част от академичните текстове, съдържащи понятията „национализъм” и „нация” като основни обекти на своето изследване, се придържат към някои от традиционно установените методологични подходи в дългогодишния теоретичен дебат върху национализма (напр. примордиализъм, модернизъм, етносимволизъм¹¹). Внимателният аналитичен прочит на направлението обаче свидетелства, че този дебат в даден момент се очертава като контрапродуктивен, тъй като стриктното следване на една или друга теоретична школа и респективно делегитимирането на научните постижения на останалите поставя непреодолими ограничения в анализа върху нациите и национализма. Например основополагащото за този академичен спор търсене на историческата „възраст на нациите” в дълбока древност (теза на т.нар. примордиалисти) или съответно едва след настъпването на

¹¹ За подробен преглед върху различните по своята методология и теоретична аргументация направления в изследването на национализма и съответно критичен поглед върху тях вж. Özkırımlı, U. *Theories of Nationalism: A Critical Introduction*. 2nd edition. Basingstoke, Hampshire, UK, 2010.

модерността и индустриалната епоха (теза на т.нар. модернисти)¹², не казва достатъчно относно различните в зависимост от контекста механизми на изграждане, възпроизвеждане и оспорване на конкретна нация, нейните граници, съдържания и символни образи. Тази ситуация провокира някои съвременни наблюдатели да обозначат проблематичния статут на самия теоретичен дебат върху национализма. Например Юмют Йозкърмлъ в третото, обновено издание на своето изследване върху основните теоретични направления в интересувашата ни дискусия, стига до важния методологичен извод, че този дебат без съмнение има съществен принос в натрупването на важно академично познание в началните десетилетия на своето зараждане (т.е. приблизително от началото на 80-те години на XX век до началото на новото хилядолетие), но в последните години е загубил голяма част от аналитичния си потенциал поради продължаващото фокусиране върху ирелевантни питання.¹³ Възможен изход от тази проблематична теоретична ситуация предлага споделяната от настоящото изложение постановка, че всеки един от отделните подходи притежава свои конкретни постижения и съответно слабости, поради което намирам за основателно продуктивните в аналитичен план компоненти от тези направления да бъдат методологично съчетани в зависимост от контекста. Да се признае модерността на нациите, както гласи модернистичният призив, не непременно означава да се отрече значимостта на предмодерните (нека използваме по-релевантния в случая термин „първични“) връзки, които се приоритизират от примордиалистите и по-късните етносимволисти, ръководени от Антъни Смит.

От тази гледна точка в настоящото проучване е предложена една актуализирана, съобразена с най-новите постижения в разгледаното направление изследователска перспектива върху националистическия феномен и свързаните с него аспекти. На тази основа изследването се стреми да коригира някои от слабостите в досегашните методологични парадигми в полето. В предложеното изложение не се отдава приоритет на един конкретен теоретичен подход за сметка на останалите, по-скоро се използват комбинирани елементи от различни методологии в една релационна, а също и ситуационна перспектива, където има основания за това. Във връзка с това значително влияние върху авторските разсъждения оказват постановките на Роджърс Брубейкър за

¹² Напр. вж. Gellner, E. Adam's Navel: 'Primordialists' Versus 'Modernists'. – In: Mortimer, E. (ed.) *People Nation and State: The Meaning of Ethnicity and Nationalism*. New York, 1999, pp. 31–35.

¹³ Özkırımlı, U. *Theories of Nationalism: A Critical Introduction*. 3rd edition. Basingstoke, Hampshire, UK, 2017, pp. 228–237.

идентичността (и по-конкретно етничността) като релационна, когнитивна практика, т.е. като схема на социални възприятия, като нещо, което генерира определен набор от смисли и значения при наличието на определени обстоятелства.¹⁴ Също така възприемам важното методологическо съображение, интерпретиращо концептите за „нация” и „национализъм” не от гледна точка на тяхната предполагаема есенциалистка същност и в този смисъл като обективни исторически дадености, а като своеобразни дискурсивни практики (което, разбира се, не означава тяхното отричане като историческа реалност), като схеми, чрез които нациите възпроизвеждат конкретни представи и смисли.¹⁵ Освен това допускам, че случаите на волжко-татарска националистическа мобилизация биха могли да бъдат разчетени съобразно теоретичната формулировка на Майкъл Билиг за т.нар. „банален национализъм”, под което авторът разбира перманентното, „тихо” функциониране на национална (и дори националистическа) символика в съвременните общества, посредством което нацията всекидневно препотвърждава своята гражданска легитимност дори в условия, които по същество не я оспорват или изискват.¹⁶

В своето изследване на национализма и идентичността при волжките татари придавам също така значителна важност на проблемите, свързани с колективната памет в качеството ѝ на социално обусловен конструкт, както показва нейният основен теоретик Морис Халбвак¹⁷, на т.нар. места на паметта (*lieux de mémoire*), формулирани от френския историк Пиер Нора¹⁸, а също и на различните, контекстуално застъпващи се темпорални пластове, върху които размишлява Райнхарт Козелек¹⁹. Считам, че тези огромни теоретични постижения в обществените науки през XX век могат да помогнат изключително в анализите върху националнообразуващите процеси не само при избраната от мен общност, но и при всяка друга група.

¹⁴ Brubaker, R. *Ethnicity without groups*. Cambridge, MA, 2004.

¹⁵ Относно разглеждането на нациите и национализма като дискурсивни категории вж. Calhoun, C. *Nationalism*. Minneapolis, 1997; Özkırımlı, U. *Theories of Nationalism...*, 2nd edition, pp. 199–219.

¹⁶ Billig, M. *Banal Nationalism*. London, 1995.

¹⁷ Халбвак, М. *Колективната памет*. София, 2001.

¹⁸ Вж. Знеполски, Ив. (съст.) *Под ръководството на Пиер Нора. Места на паметта. Том I: От републиката до нацията*. София, 2004; Знеполски, Ив. (съст.) *Под ръководството на Пиер Нора. Места на паметта. Том II: От архива до емблемата*. София, 2005.

¹⁹ Козелек, Р. *Пластовете на времето: изследвания по теория на историята*. София, 2002.

Основополагаща теоретична предпоставка в настоящото изследване представлява концепцията за динамиката на идентичността. Въз основа на това разбиране става ясно, че национализмът и идентичността е погрешно да бъдат анализирани като статични явления, те са постоянно изменящи се, влияещи се от различни контекстуални и релационни процеси, винаги се намират в процес на изграждане и предефиниране, в този смисъл никога не са окончателно завършени. Динамиката на идентичността алюзира представата, основна за конструктивистката теоретична парадигма, за изменчивия характер, за флуидността и незавършеността на концепцията за идентичност.²⁰ До голяма степен подобни специфики характеризират и националистическите дискурси, поне по отношение на интересуващата ни проблематика – те са строго контекстуални, в много случаи хетерогенни, т.е. в рамките на един националистически ориентиран дискурс могат да се открият различни, дори противоречащи си идеологически наративи, както показват някои случаи при татарския национализъм, които са подробно анализирани в хода на изложението. Това теоретично уточнение е ключово за нашето разбиране върху историческата траектория, която следва общността на волжките татари от началото на XIX век, т.е. времето, когато ограничен кръг татарски интелектуалци започват да проблематизират своите колективни самоидентификации, до края на XX век, т.е. периода, когато татарската идентичност преминава в нова фаза от своето развитие след разпадането на Съветския съюз. В тази перспектива различните проявления на колективно рамкирана идентичност при волжките татари (национална, етническа, религиозна) са разглеждани в постоянен процес на промени, преработки и т.н.

5. Методология на изследването

В методологично отношение настоящото изследване се основава на своеобразен интердисциплинарен подход, възприемащ освен стриктно историческата методика също и някои аналитични подходи от сферата на социалната антропология и социологията. Считаю подобна методологична перспектива за потенциално продуктивна от гледна точка на своята способност да адаптира към чисто историческия

²⁰ По-подробно вж. Brubaker, R., Cooper, F. Beyond “Identity”. *Theory and Society*, 29, 2000, pp. 1–47; Hall, S. Cultural Identity and Diaspora. – In: Rutherford, J. (ed.) *Identity: community, culture, difference*, London, 1990, pp. 222–237.

анализ различни теоретични постановки относно проблематични и оспорвани концепти като „идентичност”, „култура”, „традиция”, „модерност” и т.н. От тази гледна точка в хода на проучването примерът на волжките татари е разглеждан съобразно някои от актуалните тематични постижения в международните социални науки. Аналитичен фокус на изследването представлява не толкова стриктно политическия контекст на волжко-татарския национализъм, а по-скоро няколко отделни проблемни случая, които считам, че потвърждават валидността на предварителните авторови хипотези. Смятам използването на подобна историко-антропологична синтетична методология за иновационна относно проблематиката на волжко-татарския национализъм и в този смисъл съдържаща потенциал за бъдещи научни разработки.

Методологичната основа на изследването представлява дългогодишна работа с основната релевантна специализирана научна литература по темата. Използвани са множество академични текстове с различен теоретичен и методологичен обхват основно на английски и руски, но също на френски, полски, украински и сърбо-хърватски език. С оглед поставените задачи в обращение са привлечени автентични публикации на различни руски и татарски автори от късноимперския и ранносъветския период, които представляват изключителен интерес за изложението не само поради своите разнообразни научни достойнства, но и в качеството си на своеобразен извор за определени идейни състояния в съответния изследван исторически контекст. Освен строго научна литература проучването се основава също на анализ върху част от достъпната руска и татарска периодика – напр. архивните материали на „Известия Общества археологии, истории и этнографии при Императорском Казанском университете”, представляващо основен печатен орган на академичното Общество по археология, история и етнография при Казанския университет, списание „Коммунист Татарии” (след 1991 г. преименувано на сп. „Татарстан”), а също вестници като „Мусульманская газета” (1912 – 1914 г.) от късноимперския и „Красная Татария” (след 1951 г. преименувана на „Советская Татария”, а в началото на 90-те години – на „Республика Татарстан”) от съветския и постсъветския период.

Настоящият текст е осъществен въз основа на работа в различни библиотечни ресурси в България и чужбина – Държавната публична историческа библиотека на Русия в Москва, Национална библиотека „Св. св. Кирил и Методий” и Университетска библиотека „Св. Климент Охридски” в София. Друг основен източник на библиографска информация за изследването представляват някои академични Интернет платформи, предлагащи достъп до дигитализирани публикации и архивни материали.

Авторът иска да искаже своята признателност към ст.н.с. к.и.н. Елмира Салахова от Института за история „Ш. Марджани” към Академията на науките на Република Татарстан за предоставените публикувани материали.

6. Хронологични рамки на изследването

Избраната широка хронологическа рамка (средата на XIX – края на XX век) се основава на предварителния стремеж да бъдат показани и анализирани някои от основните исторически изменения във функционирането на идентичността при волжко-татарската общност. Впрочем повечето тематични проучвания тенденциозно фокусират анализа си върху кратък хронологически период от историческото развитие на волжките татари, обикновено синхронизиран с общоприетите хронологически етапи от историческия контекст на имперска/съветска/постсъветска Русия. Подобен подход без съмнение показва един значително по-детайлен, задълбочен и фактологично подробен поглед върху различни аспекти от обсъжданата проблематика. Въпреки безспорните си достоинства, по-тесният хронологически обхват според мен се характеризира с известна статичност, не е в състояние да разгледа интересуващите ни процеси от гледна точка на това, което беше категоризирано като „динамика на идентичността” при волжките татари, т.е. не може да покаже идентичността на разглежданата група в нейната историческа променливост, въз основа на която общността в отделните проследени исторически контексти всъщност концептуализира различни, понякога дори противоречащи помежду си национални проекти. Във връзка с това е аргументирана една по-широка хронологическа рамка, която смятам, че потенциално може да покрие цялостното, исторически продължително и контекстуално обусловено развитие на национализма и различните аспекти на идентичността при волжко-татарската общност в дългосрочна перспектива. По-широкият хронологичен обхват също така позволява да се проследи как се изменя идейното развитие на избраната общност в зависимост от промените в доминиращия политически и обществен контекст (имперски, съветски, постсъветски).

II. Основно съдържание на дисертационния труд

В структурно отношение настоящото изследване е организирано в три тематично обособени части (глави), всяка от които проблематизира различни аспекти от обсъжданата проблематика. От своя страна, всяка от трите глави е разделена на отделни подглави. Проучването не следва характерната за повечето тематични публикации стриктна хронологическа последователност на предимно политическия контекст на татарския национализъм. Такъв подход ми се струва статичен и слабо аналитичен. По-скоро текстът се концентрира върху няколко различни проблемни полета, в рамките на които са представени няколко отделни частни изследвания (case studies), които смятам, че допринасят за допълнителната аналитична дълбочина на авторовите хипотези. Някои от тези частни примери се базират на сравнителна методология, която считам за основателна по отношение на част от засегнатите проблеми. Отдавам преимущество на този подход, основно защото показва една алтернативна, но в своята същност максимално представителна картина на изследваната тематика.

1. Уводни думи

Уводната част на изследването предлага някои въвеждащи бележки относно проблематиката и обекта на проучване. Направен е кратък и систематизиран преглед на основните цели и задачи, поставени пред авторския анализ. Обозначени са също така предварителните хипотези, въз основа на които е структурирано изследването. Своеобразен акцент в тази част представлява кратък критичен екскурс относно някои проблематични от аналитична гледна точка състояния в академичното направление на националистическите изследвания (nationalism studies), въз основа на които пояснявам защо не считам за необходимо предлагането на по-обстоен теоретичен разговор (тенденциозно характерна практика при повечето публикации в това изследователско поле), а също аргументирам избора си на конкретни теоретични концепции, които ръководят анализа.

Освен това уводът съдържа някои предварителни пояснения относно използваната методология и терминология. Във връзка с това са предложени терминологични уточнения относно обекта на изследване (общността на волжките

татари и респ. съответните съдържания и конотации на този технически етноним), а също аргументиране на избраните хронологични граници на проучването. Уводната част на изследването завършва с кратки обяснения и преглед на структурата и съдържанието на текста.

2. Историографски преглед

Прегледът на историографията относно разглежданата проблематика включва критичен коментар върху някои от основните състояния в специализираните проучвания по темата. Направено е важното уточнение, че част от разглежданите в изследването автори, занимаващи се с проблемите на историческото развитие и национализма на волжките татари, в много случаи извършват целенасочени преработки, манипулации и стереотипизации в своите публикации, както от татарска, така и от руска страна.

Направеният историографски очерк е технически диференциран в няколко различни по своя хронологически и концептуален обхват групи исторически изследвания, всяка от които се характеризира със свои собствени методологични подходи и теоретични аргументации – 1) дореволюционни изследвания (XIX век – 1917 г.), 2) изследвания през съветския период (1917 – 1991), 3) татарска емигрантска историография през XX век, 4) исторически изследвания в постсъветски Татарстан и 5) международни изследвания по татарска история. На тази основа е предложен кратък анализ на всяка една от обособените историографски групи с преглед върху основните представители на съответната категория.

3. Глава 1. Етничност и татарски идентичности. Антропологична перспектива

Първа глава проблематизира някои от основните аспекти на волжко-татарската идентичност в предмодерния период. Въпреки че формално излиза от хронологическите рамки на изследването, считам анализа върху някои идентичностни процеси през донационалната епоха за важен, тъй като постепенно формираният в модерни условия националистически проект на татарите конституира конкретни представи за общност въз основа преди всичко на считани като темпорално устойчиви, дори извечни културни маркери, обединени под генериращото групова солидарност

шаблонно понятие „национални традиции”. В този смисъл предмодерният период е важен в качеството си на символен ресурс, спрямо който различните волжко-татарски националистически платформи се отнасят подчертано селективно – дадени традиции са съзнателно използвани и преработени като източник на историческа легитимност и съответно на национално ориентирана мобилизация, докато други губят своята функционалност.

Първата подглава, озаглавена „Волжките татари и техните локални групи”, поставя като основен обект на изследване проблема за границите, съдържанията и респективно проявите на волжко-татарска идентичност в различни контексти. Считам дефинирането на символните граници на волжките татари vis-à-vis други общности, споделящи татарска идентификация, за изключително важно с оглед основните хипотези на анализа. Тази част от изследването е организирана в няколко отделни подточки, всяка от които разглежда различни аспекти от очертаната проблематика.

Сред основните акценти в тази подглава представлява ключовият проблем за етническия произход и респективно различните представи за „етнически предци” при волжките татари. От тази гледна точка първоначално предлагам кратко, но необходимо теоретично уточнение на по-общия академичен проблем за етническия произход (по-разпознаваем в руски/съветски/постсъветски контекст с термина „етногенезис”). Във връзка с това са проследени основните разбирания относно основополагащата концепция на етничността (ethnicity) в международната антропологична наука (по-оперативният термин в руската етнография е „етнос”), респ. като аисторично, природно обусловно явление, конотиращо идеята за биологична форма на наследственост (примордиалистка теза) или като продукт на социални и релационни конструкции (конструктивистка, инструменталистка теза)²¹. Показано е, че до голяма степен различните схващания за етничността с нейните основни вътрешни фундаменти и съответно външно-разпознаваеми маркери водят до подчертано разнообразни определения за процеса на възникване на дадена етническа общност. Също така проблемът за „етническия произход” е разгледан през призмата на неговата честа уязвимост от различни по своята програма политически преработки и инструментализации, с особен акцент върху руския пример. В този смисъл анализът се

²¹ За по-подробен преглед върху основните теоретични направления в дебата за етничността, с акцент върху техните постижения и слабости, вж. Jones, S. *The Archaeology of Ethnicity: Constructing identities in the past and present*. London and New York, 1997, pp. 56–83; Hu, D. Approaches to the Archaeology of Ethnogenesis: Past and Emergent Perspectives. *Journal of Archaeological Research*, 21, 2013, pp. 371–402.

фокусира върху т.нар. принцип на „автохтонност“, т.е. търсенето на най-древния етнически пласт, населяващ конкретна територия и съответно неговия етнически континуитет с по-късните пластове. След 1917 г. този принцип е институционализиран чрез стриктната и йерархична съветска етнонационална политика, в този смисъл присъства експлицитно в политизирането на етногенетичния дебат.²² Логиките на тази концептуална формулировка за произход в крайна сметка водят до тенденциозното приоритизиране на данни от археологическата наука и дори физическата антропология в етногенетичните изследвания. Освен това повишената политическа значимост на въпросите за етническия произход на дадена група население в много случаи дава като резултат излизането на темата от сферата на строго академичния дебат и нейната преработка от контранаучни аргументации и злоупотреби от различно естество, като тук руският пример (предимно в постсъветския период) отново е аксиоматичен.

Въз основа на предложения анализ на различните разбираня за етничността и етническия произход, в тази част от изследването е направен опит за частично теоретично преразглеждане на самата концепция за „етногенезис“. Подобно обновено разбиране в значителна степен би могло да запълни някои от демонстрираните методологични слабости в досегашните постановки по темата. Съобразявайки се с безспорните постижения на дългогодишните традиции на международната антропологична наука, тук се споделя схващането (до известна степен почиващо върху някои конструктивистки разбираня, но не непременно съгласяващо се изцяло с конструктивистката теория, която несъмнено има своите ограничения) за етническия произход като дълготраен процес на промени и динамика. Във връзка с това образуването на дадена етническа общност не може да се разглежда като еднократка процедура, ситуирана почти винаги в античната или средновековната епоха, а също изолирана от по-късни етнически наслоявания и процеси, които в някои случаи биха могли съществено да изменят както състава на населението, така и самите представи в етническата идентичност при групата. В този смисъл т.нар. „етногенезис“ се разглежда като хроничен процес, който никога не следва да се възприема като окончателно приключил и оформил непроницаеми етнически граници. Смятам, че избраният от мен волжко-татарски пример напълно подкрепя това схващане. От значителна полезност за

²² Напр. вж. Shnirelman, V. Politics of Ethnogenesis in the USSR and after. *Bulletin of the National Museum of Ethnology*, 30(1), 2005, pp. 93–119; Laruelle, M. The Concept of Ethnogenesis in Central Asia. Political Context and Institutional Mediators (1940–50). *Explorations in Russian and Eurasian History*, 9, 1, 2008, pp. 169–188.

тези размишления е концепцията на американския тюрколог Питър Голдън за многопластовостта на етногенезиса, която авторът прилага в специфичния и по същество пряко интересуващ настоящата проблематика предмодерен контекст на евразийските тюркски общности. Според неговото схващане всеки следващ етнически елемент добавя нов пласт, стъпва върху предходните (може да ги подчини или да се асимилира с тях)²³. Идеята за етногенетичната многопластовост допринася в преразглеждането на виждането за статичната и еднократно извършена етническа консолидация, алюзира представата, че консолидацията може да се случва повторно при всеки следващ етнокултурен пласт.

В пряка връзка с темата за етническия произход на волжко-татарската общност е поставен също така важният проблем за историческите съдържания и символика на категорията „татари”. Проследени са различните историографски отражения на това име още от неговите най-ранни появи в периода VI–VIII век и първо писмено фиксиране през VIII век в т.нар. Орхонски надписи във формите „отуз-татар” (букв. „тридесет татарски [племена]”) и „токуз-татар” (букв. „девет татарски [племена]”) до постзлатоординската епоха и съответно разнообразните употреби на понятието в продължителен хронологически период – в рамките на Улуса на Джучи, на постзлатоординските ханства и в крайна сметка в рамките на Московска Русия. От тази гледна точка се споделя тезата за продължителната семантична динамика на значенията и съответно обхвата на етнонима/политонима/соционима „татари” в различни исторически, политически и културни контексти.

Въз основа на тези предварителни, но несъмнено важни бележки, в тази подглава се анализират основните аспекти на етническия произход конкретно на интересуващата ни волжко-татарска общност. Проследени са основните утвърдени теории в науката относно проблема²⁴ – 1) булгаро-татарска теория, приоритизираща етническия континуитет между Волжка България, от една страна, и Златната орда и

²³ Golden, P. B. *An Introduction to the History of the Turkic Peoples. Ethnogenesis and State-Formation in Medieval and Early Modern Eurasia and the Middle East*. Wiesbaden, 1992.

²⁴ За подробен преглед на основните теории и съответни академични авторитети относно волжко-татарския етногенезис вж. Исхаков, Д. М., Измайлов, И. Л. Булгаро-кыпчакский этап в этногенезе татарского народа. – В: Хузин, Ф., Кляшторный, С., Загидуллин, И. (ред.). *История татар с древнейших времен в семи томах. Том II. Волжская Булгария и Великая Степь*. Казань, 2006, с. 650–656; Они же. *Этнополитическая история татар в VI – первой четверти XV в.* Казань, 2000, с. 5–11; Rorlich, A. *The Volga Tatars: a profile in national resilience*. Stanford, 1986, pp. 5–9.

постзлатоординското Казанско ханство, от друга; 2) монголо-татарска теория, виждаща етническата основа на съвременните волго-уралски татари в различни степни номадски общности, придошли след монголските нашествия в първата половина на XIII в.; 3) тюрко-татарска теория, според която главен етнически компонент в състава на татарската общност представлява кипчакският пласт, установил се като етнически доминиращ в Средното Поволжие в златоординския период. Освен основните характеристики и постановки са разгледани достойнствата на тези теории, а също и техните респективни ограничения и потенциална уязвимост от политически злоупотреби. Следвайки предложеното по-рано частично преразглеждане на концепцията за „етногенезис“, се конституира своеобразна обновена версия на волжко-татарския произход. Според предложените автори разсъждения този проблем се представя преди всичко като продължителен културен процес, съдържащ исторически засвидетелствани хронични промени. Въпреки че постоянният стремеж към стабилизиране (т.е. устойчивост) и придържане към конкретни фиксирани граници (обикновено възприемани като „традиции“) е аксиоматична логика във функционирането на етничността, волжко-татарският пример ясно показва, че въз основа на различни влияния на историческия контекст татарската етническа идентичност в някои свои измерения се оказва пропусклива, нестабилна и в крайна сметка нееднозначно дефинирана (като монголска, тюркска, монголо-татарска, тюрко-татарска и т.н.).

Следващата част от първа подглава се отнася до анализа върху самите символни значения на проблема за волжко-татарския етнически произход. Тук демонстрирам как продължителният дебат върху татарския етногенезис, по същество датиращ от самото зараждане на професионалната историография при общността, има изключително значение относно формирането на историческа рефлексивност при групата и съответно генерирането на различни представи за идентичност, наследство и т.н. Става ясно, че постоянният процес на „търсене“ на „престижни“ етнически предци в татарското общество, особено характерен за идейния контекст на перестройката и постсъветския период в регионален и за това, което Пиер Нора нарича „световен възход на паметта“²⁵ в по-широк план, резултира в обособяването на различни, в някои случаи противопоставящи се една на друга „памет“ за автентичния произход. От тази

²⁵ Нора, П. Световният възход на паметта. – В: Знеполски, Ив. (съст.). *Около Пиер Нора: Места на памет и конструиране на настоящето*. София, 2004, с. 19–35.

перспектива си позволявам да предложа постановката, че не само разнообразните версии на памет (и контрапамет) – националистическа от XIX и XX век, съветска, постсъветска и т.н. – за произхода на татарите представляват „място на паметта”, разбираемо в идейните, функционални и нематериални (символни) конотации на термина. Самият етногенезис на татарите, в качеството си на активен обществен дебат, също се е превърнал в своеобразно „място на паметта”, много по-централно, мобилизиращо, динамизиращо и идейно-образуващо в сравнение с редица други съвременни процеси, които на пръв поглед имат по-пряко отношение към колективната памет на общността.

Съществена част от първата подглава представлява въпросът за съдържанията на това, което познаваме като „волжки татари”, съответно възможността в пределите на тази етническа категория да се посочат отделни субетнически групи, които споделят различна степен на съотнесеност с общата рамка. Анализът се фокусира върху представянето на някои фактори (външно и вътрешно обусловени) и процеси на динамика на идентичността, водещи съответно до кристализирането на локални форми на идентичност и/или етничност, до оформянето на субгрупи в рамките на волжко-татарската общност. Въз основа на този подход предлагам разглеждането на четири различни процеса, допринасящи за идентичностната хетерогенизация на общата волжко-татарска рамка, като аргументирам всеки от тях с частен случай на конкретна общност: 1) териториално-локален фактор с акцент върху татарите мишари и тяхната проблематична корелация с т.нар. касимовски татари; 2) съсловна динамика с примера на общността на тептярите (преходно „ясачно”, т.е. плащащо данък, а впоследствие служещо съсловие, намиращо се във форми на зависимост от башкирското съсловие); 3) религиозна конверсия по примера на покръстените татари (кряшени); 4) миграционен/колонизационен фактор с частния пример на общността на финландските татари. Контекстът показва, че понякога идентичността на някоя подгрупа може да се дефинира от повече от един фактор, както е например при специфичната група на нагайбаките, които са оформени като етносъсловна общност, т.е. при тях е очевиден процесът на социална динамика, и в същото време са продукт на конфесионална промяна (приемане на християнството) и миграция (усвояване на зони от Приуралието).

Една от важните методологични задачи, върху които отделям значително внимание в тази подглава, се отнася до деконструирането на есенциалистката концепция за „татарска диаспора” (която обозначавам метафорично с историографската

фикция за *Rax Tatarica*). Според моите схващания „диаспора“ следва да се разглежда като ситуационно понятие, което консолидира чувство за трансгранична национална/етническа общност само при наличието на необходим политически акцент.²⁶ На базата на това виждане подлагам на критично преразглеждане идеята за „единния татарски етнос“, конотираща представите за хомогенна в етнически план (пан)татарска нация с отделни подгрупи и поддържана от някои от основните фигури в съвременната татарска историческа наука, сред които Дамир Исхаков²⁷ и Искандер Измайлов²⁸ изпъкват като най-представителни имена. Тази част от изследването съдържа своеобразен сравнителен частен случай, съпоставящ два значително отличаващи се по своето възпроизвеждане и репрезентиране модела на татарска идентичност – на кримските и полско-литовските татари.

Втората подглава, озаглавена „Етничност и предмодерна татарска идентичност“, поставя своя акцент върху проблемите на преднационалните пространства и прояви на идентичност при волжко-татарската общност. Дългогодишните академични разговори върху същността на нацията, нейните стратегии на легитимация и консолидация, са постигнали относителен консенсус относно това, че независимо къде се позиционира генезисът на националното (в дълбока древност според примордиалистите или едва с настъпването на модерността според модернистите), предмодерната епоха представлява онова темпорално пространство, което има функциите на източник на национална легитимност и автентичност и тези функции стават предмет на реконструктивната работа на националната интелигенция (и по-конкретно историческа наука, но също и етнография и фолклористика²⁹). Освен това в рамките на преднационалния период могат да бъдат обозначени своеобразни механизми на изграждане и възпроизвеждане на колективни идентификации, значително отличаващи се от подобните процеси през Новото време, но заслужаващи необходимо внимание от

²⁶ Напр. вж. Brubaker, R. *Grounds for Difference*. Cambridge, MA and London, 2015, pp. 119–130.

²⁷ Исхаков, Д. М. *Тюрко-татарские государства XV-XVI вв.* Казань, 2004.

²⁸ Измайлов, И. Л. Историческое прошлое как фактор национальной мобилизации. – В: Исхаков, Д. М. (отв. ред.) *Единство татарской нации. Материалы научной конференции АН РТ «Цивилизационные, этнокультурные и политические аспекты единства татарской нации» (Казань, 7-8 июня 2002 г.)*. Казань, 2002, с. 57–75.

²⁹ По-подробно вж. Тиес, А. *Създаването на националните идентичности. Европа XVIII-XIX век*. София, 2011, с. 155–225.

всеки анализ, поставящ своя изследователски спектър в проблематиката на идентичността.

Тази подглава е диференцирана в три отделни частни изследвания, всяко от които предлага различен аналитичен ракурс относно въпросите на предмодерната татарска идентичност.

Първоначално проучването се концентрира върху по-широката тема за тюркските общности в Русия и техния потенциален етнокултурен профил в историческа дълбочина. При анализа на възможните етнически съдържания на предмодерната тюркска (а в по-тесен смисъл и татарска) идентичност се вземат предвид някои важни теоретични бележки. От изрична необходимост е уточнението, че в донационалната епоха дадена общност се конституира и изживява по значително по-различен начин, в нейната идентичност функционират форми на лоялност, които в модерен контекст обикновено са радикално трансформирани и/или „национализирани”, „етнизирани”. В този смисъл етническата идентичност не непременно представлява водеща форма на самоопределение в Античността и Средновековието, много често тя се оказва флуидна и неясно дефинирана, заема подчертано второстепенно положение спрямо идентифицирането с регион, съсловие, политическа принадлежност и т.н. или пък се отъждествява напълно с тях.³⁰ Например, относно интересуващата ни тюркска проблематика, много по-устойчива и разпространена идентичностна практика представляват т.нар. племенни генеалогии (шеджере), а също т.нар. култ към мъртвите предци (в по-късен ислямски контекст преформулиран в култ към мюсюлманските светци), обвързан със своеобразна сакрална топография на гробници (напр. „аулия”, „астана”, „зиярат”). От тази перспектива медиевистът Патрик Гиъри разглежда етничността през Средните векове като своеобразен „ситуационен конструкт”, функциониращ в пряка обвързаност и зависимост от конкретния културен, социален и политически контекст и неговите съответни изисквания.³¹ Също така в евразийското степно пространство, към което пряко се отнася разглежданата тук тема, през обозначения период доминират логиките на константния културен синкретизъм, акултурация и постоянен обмен на културни практики, идиоми и т.н. Във връзка с това не е основателно да търсим „чиста” (разбирана като несинкретична) етническа култура,

³⁰ По-подробно вж. Pohl, W. *Conceptions of Ethnicity in Early Medieval Studies*. – In: Little, L., Rosenwein, B. (eds.) *Debating the Middle Ages: Issues and Readings*. Blackwell Publishers, 1998, pp. 13–24.

³¹ Geary, P. *Ethnic Identity as a Situational Construct in the Early Middle Ages*. *Mitteilungen der anthropologischen Gesellschaft in Wien*, Vol. 113, 1983, pp. 15–26.

в случая тюркская, въпреки че националистическият хомогенизиращ проект на модерността се стреми точно към това в своите исторически търсения. Фикцията за „чиста“ в етнически смисъл култура, по същество квазирасистка метафора, днес се отнася по-скоро до конкретни политически дейци, много често споделящи ясно обозначени инструментални платформи. По този начин става ясно, че по отношение на интересувания ни период, а в крайна сметка и през националната епоха, тюркската култура не може да се разглежда като единна, хомогенна категория. Политически провокираният стремеж към консолидиране на различни локално дефинирани тюркоезични групи и идентичности през модерността в обща рамка представлява по-скоро продукт на пантюркисткия проект и неговите идейни апологети.³²

Стъпвайки върху този примерен етнокултурен профил на предмодерните тюрки в руски контекст се предлага анализ върху различните културни и символни механизми и социални практики, които кристализират етнокултурна идентичност при общността на волжките татари в периода до XIX век – златоордински, постзлатоордински (хански) и руски. Привеждайки в употреба плодотворната теоретична схема на културния теоретик и египтолог Ян Асман за двете форми на колективна памет³³ се разглеждат някои примери на волжко-татарската културна памет и респ. нейните функции в генерирането на предмодерна идентичност (и по-конкретно етничност). Също така е обърнато внимание върху важното за темата на татарския национализъм обстоятелство, че някои преднационални практики, участващи в процеса на културна памет, по-късно са преработени от инклузивния татарски национален проект, в този смисъл са изобразявани и възпроизвеждани в качеството им на репрезентативни за националната идентичност на общността. Аксиоматичен в тази връзка е случаят с празника Сабантуй (чийто традиционен смисъл е да отбележи края на пролетната земеделска работа), който днес не само се отбелязва като символ на татарска идентичност, но неговото разпространение сред различни татарски общности извън пределите на съвременен

³² Вж. Landau, J. *Pan-Turkism: From Irredentism to Cooperation*. London, 1995.

³³ Следвайки постановката на Халбвасе за колективната памет като социално обусловена, Асман разглежда две форми на колективна памет – „комуникативна памет“, т.е. колективното възпроизвеждане в рамките на дадена общност на сюжети, отнасящи се до близкото минало, хронологически съпадащи приблизително с обхвата на една човешка генерация, и „културна памет“, т.е. произвеждането на символика, образност, смислообразуващи схеми въз основа на реконструктивни практики, ритуали и механизми. По-подробно вж. Асман, Я. *Културната памет. Писменост, памет и политическа идентичност в ранните високоразвити култури*. София, 2001, с. 48–49, 50.

Татарстан предлага пример как концепцията за „татарска диаспора” се изпълва с конкретика и съдържание, ако се придържахме към възгледите на Брубейкър. Проследен е и обратният пример – на някои предмодерни културни елементи, които потенциално генерират чувство за колективност, но които в крайна сметка не са впрегнати от новосформирания основополагащ национален разказ на общността, дори целенасочено са маргинализирани и дистанцирани от определяното като *значимо* татарско минало.

Последната част на първа глава представлява изследване на някои символни образи на татарската идентичност в доминиращия руски контекст в широк хронологически план. Проследени са основните интерпретации и стереотипизации на образа на „татаро-монголите” в руската историография и съответно как този образ е последователно стабилизиран като едно от основните исторически наследства в руския символен универсум. Познавайки се на постановките на авторитетния историк Чарлс Халперин, в тази част от изложението са преразгледани някои устойчиви историографски концепции, например тази за т.нар. „татаро-монголско иго”, въз основа на неговите автентични политически схващания.³⁴ Също така е предложен коментар върху религиозните значения, които провокира татарската идентичност в доминиращата православна християнска рамка. В заключение е анализирано символното пространство на т.нар. руски ориентализъм, който възприемам съобразно класическата формулировка на Едуард Саид³⁵ (въпреки, че един по-задълбочен анализ на руския ориентализъм би показал значителни отклонения от оригиналния референт на Саид, както показват дългогодишните академични дебати по този въпрос³⁶), и съответно мястото на татарската идентичност в него.

4. Глава 2. Конституиране и динамика на религиозната рамка на волжко-татарската идентичност

Втора глава на изследването поставя фокуса върху мястото на религията в контекста на националнообразуващите процеси и респективно националистическите

³⁴ Вж. Halperin, C. *The Tatar Yoke: The Image of the Mongols in Medieval Russia*. Bloomington, 2009.

³⁵ Саид, Е. *Ориентализмът*. София, 1999.

³⁶ За критичен преглед на актуалните съвременни изследвания върху феномена на т.нар. „руски ориентализъм”, с акцент върху различните оценки относно неговата *специфичност* или степента на неговата *тъждественост* със западноевропейския ориентализъм, вж. Миллер, А. И. Российская империя, ориентализм и процессы формирования наций в Поволжье. *Ab imperio*, № 3, 2003, с. 393–406.

ориентации при волжките татари. Дори бегъл поглед върху академичните отражения на проблематиката за съотношението между религия и национализъм показва съществени разногласия. Докато някои идейни постановки (примордиализъм, перениализъм и тяхната методологична преработка, наречена „етносимволизъм“) отдават първостепенно място на религията както в етногенетичния, така и в по-късния национално хомогенизиращ процес³⁷, други възгледи издигат диаметрално противоположна теза – конфесията или е строго подчинена на конкретни политически стратегии, или заема маргинално място спрямо етнонационалната принадлежност в идентичността на дадена група. В общи линии класическият модернизъм, подкрепящ втората от изброените схеми, изгражда своето отношение към религията въз основа на доминиращата през втората половина на XX век модернизационна теория и изхождащите от нея секуларизационни тези, според които модернизиращите се общества неизбежно ще изтласкат религията в сферата на частния живот, ще неутрализират нейните водещи социално-регулиращи функции. Според Хосе Казанова обаче очертаното постепенно диференциране на светските аспекти от социалната организация и едновременното изолиране на религията в едно „частно“ пространство не следва да се приемат като аксиоматично и общовалидно твърдение. В своята теоретична формулировка за т.нар. „деприватизация на религиите“ авторът анализира обратния пример на навлизане на конкретни религиозни представи и практики в публичното пространство в контекста на модернизационните процеси.³⁸

Независимо от описаните различни теоретични опции е ясно, че конфесионалната принадлежност трябва да бъде взета предвид в проучването на национализма при всяка общност, споделяща устойчиви форми на религиозна рефлексивност, както е в случая с волжките татари. Конкретно по отношение на нашата тема можем да заявим, че съществуват различни принадлежности към и разбирания за ислям и мюсюлманска идентичност, обусловени от различни контексти и други условия. Руският пример, както става ясно в хода на изложението, напълно потвърждава това. Идентифицирането с ислямската религия не е статична и безспорна даденост, тя всъщност е в постоянен процес на преосмисляне. В този смисъл е възможно да използваме теоретичната алузия

³⁷ Вж. Smith, A. D. *The Ethnic Origins of Nations*. Oxford, 1986, p. 65; Гросби, С. *Национализмът. Кратко въведение*. София, 2008.

³⁸ Casanova, J. *Public Religions in the Modern World*. Chicago and London, 1994.

на Талал Асад за исляма като „дискурсивна традиция”³⁹, разбира се, отчитайки и някои от ограниченията на това предложение. В опита си да компенсирям статичността на подхода на хронологическо проследване на историческия контекст на исляма във волжко-татарски контекст (тенденциозно преобладаващ при повечето специализирани изследвания⁴⁰), си позволявам да предложа една алтернативна методологична структура, фокусираща вниманието върху няколко проблемни пункта, показващи някои по-различни аспекти на културното и историческо развитие на ислямската религия в руското пространство и по-конкретно на нейните различни консолидиращи и мобилизационни функции за местните мюсюлмански общности – 1) ислям и традиция, 2) ислям и модерност и 3) ислям и национална идентичност. Така очертани тези полета демонстрират три различни и в значителна степен проблематизирани нива на интеракция, всяко от които би могло да допринесе за крайната хипотеза относно идентичностната динамика при волжките татари, за идентичността не като културна даденост, а като постоянен процес на преформулиране и контекстуално преработване.

Първата подглава, озаглавена „Ислямът в руското пространство: теоретичен профил и основни характеристики”, акцентира върху по-общата тема на мюсюлманската религия в руски исторически контекст. Тази част е тематично обособена в три отделни подточки, следващи описаната по-горе методология на анализ на исляма като три отделни пласта на взаимодействие.

Първоначално анализът се концентрира върху някои елементи на съприкосновение между мюсюлманската религия и различни форми на предислямски традиции (обикновено обозначавани от науката като „етнически”) в руското пространство. Предложени са няколко въвеждащи бележки относно основните региони на разпространение и адаптация на исляма в Русия от историческа перспектива. Етнокултурната разнородност на тези пространства провокира тезата, основополагаща за тази част от изследването, че няма единна ислямска идентичност в Русия и оттук се изтъква непродуктивността на шаблонни историографски терминологични конструкции като „руски ислям” и т.н. С основание можем да твърдим, че един от важните

³⁹ Например вж. Асад, Т. Идея антропологии ислама. *Islamology*, Том 7, №1, 2017, с. 41–60; срв. Anjum, O. Islam as a Discursive Tradition: Talal Asad and His Interlocutors. *Comparative Studies of South Asia, Africa and the Middle East*, Vol. 27, No. 3, 2007, pp. 656–672.

⁴⁰ Напр. вж. Yemelianova, G. *Russia and Islam. A Historical Survey*. New York, 2002; Мухаметшин, Р. *Татары и ислам в XX веке (Ислам в общественной и политической жизни татар и Татарстана)*. Казань, 2003.

източници на нехомогенния характер на ислямската религия в Русия представляват разнообразните ислямизационни процеси в част от евразийското пространство, характеризиращи се с хронична повтораемост, неравномерност и хронологическа и регионална обусловеност. В резултат от тези нееднакво протичащи ислямизационни вълни възниква различна дълбочина и устойчивост в адаптирането на мюсюлманската религия при отделните регионални общности. Всъщност разностранните сюжети на ислямизация могат да послужат като едно от възможните обяснения за съвършено отличаващите се един от друг модели на взаимодействие между ислям и традиция в евразийското пространство. Във връзка с това в текста се проследяват накратко основните характеристики и съответно културни последствия от ислямизационните процеси в златоординския и постзлатоординския период. Също така, за да бъде демонстрирана нагледно синкретичната природа на някои локални проявления на ислямска идентичност в разглеждания широк евразийски ареал, са анализирани някои по-представителните и конкретни примери на взаимодействия между ислям и предислямски етнически традиции – напр. т.нар. „култ към мюсюлмански светци“, представляващ своеобразна ислямизирана модификация на по-ранния тюркски култ към мъртвите предци; връзките между мюсюлманското (шариат) и традиционното обичайно право (адат), характерно преди всичко за кавказкия регион; феноменът на т.нар. ислямизирано шаманство, което се наблюдава основно в извънградската номадска периферия, и т.н.

Втората част от тази подглава има за цел да преразгледа на едно теоретично равнище възможните реакции на исляма спрямо модернизационните процеси, разбира се, с акцент върху руския сюжет. Впрочем този проблем отправя към един от най-мощните академични разговори, имащи отношение към темата на настоящия анализ – проблематичните връзки на исляма с модерността⁴¹. Традиционната постановка в международното ислямознание, доминираща през почти цялата втора половина на XX век, гласи, че на едно по-общо равнище ислямската религия не успява да се адаптира пълноценно към логиките на модерната епоха (започваща в зависимост от контекста в хронологическия диапазон между края на XVIII и началото на XIX век), не е формирала социалните, политически и икономически предпоставки за конституирането на модерен тип общество, вследствие на което между мюсюлманския свят и

⁴¹ По-подробно вж. Евстатиев, С. *Религия и политика в арабския свят. Ислямът в обществото*. Второ преработено издание. София, 2012, с. 236–283.

обществата в процес на модернизация възниква чувствителна, считана дори за непреодолима граница.

Всъщност тази теза, ясно ориентирана около една от структурните ориенталистски представи, че модерността се е случила само веднъж и то в западния либерално-демократичен свят, е подложена на сериозна критика от различни представители на социалните науки. Тук ми се струва удачно да посоча основополагащото теоретично виждане на еврейския социолог Шмуел Айзенщат за „множествените модерности“ (multiple modernities), според което ограничителното отъждествяване на модерността само със строго контекстуалния либерално-демократичен западен пример е контрапродуктивно, този пример представлява само един от възможните модели на „модерност“.⁴² Въз основа на това схващане се постига основният извод за потенциалното адаптиране на исляма спрямо различните процеси и явления, които разбираме под понятието „модерност“, за възможното съществуване дори на различни идеи и репрезентации на модерността във вътрешноислямски контекст. Но тази адаптация далеч не се характеризира с еднозначност, което категорично се потвърждава от руския пример. Възможно е да разглеждаме различни модели на реакция на исляма спрямо модерността, възникването на алтернативни проекти, следващи различни идейни траектории, например: ислямски модернизъм, ислямски секуларизъм, ислямски реформизъм, ислямизъм, ислямски (нео)традиционализъм и т.н.⁴³ Тази част от изложението се ограничава върху специфичното течение, известно като ислямски модернизъм⁴⁴, неговите основни концепции, становища и респективно изражения в руски контекст. Смятам това за важно изискване на настоящия текст поради причината, че без да бъде дефиниран ясно ислямският модернизъм като конкретен спектър от идеи ще бъде извънредно трудно да бъдат анализирани пълноценно неговите конкретни проявления сред волжко-татарската общност. Също така е представен аналитичен преглед върху отраженията на различните модернизационни проекти в доминиращата руска държава (имперска и съветска)

⁴² Вж. Eisenstadt, S. Multiple Modernities. *Daedalus*, Vol. 129, No. 1, Multiple Modernities, 2000, pp. 1–29.

⁴³ За подробен анализ върху различните форми на корелация на исляма със западната модерност вж. Bayram, A. Modernity and the Fragmentation of the Muslim Community in Response: Mapping Modernist, Reformist and Traditionalist Responses. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 55:1, 2014, pp. 71–100.

⁴⁴ Относно съвместимостта между исляма и модерността напр. вж. Masud, M. K. Islamic Modernism. – In: Masud, M. K., Salvatore, A., Bruinessen, M. (eds.) *Islam and Modernity: Key Issues and Debates*. Edinburgh, 2009, pp. 237–260.

спрямо нейните мюсюлмански поданици. Например, с официалното институционализиране на исляма в царска Русия чрез учредяването на Оренбургското духовно управление през 1788 г., носителите на тази религия започват да се разглеждат като една юридически призната цялост, чието изолиране от общоимперския контекст се възприема като трудно постижимо (поради демографската си значимост) и силно нежелателно. От тази гледна точка, до края на съществуването на Руската империя през 1917 г., руският модернистичен проект (разбира се, в своите официални и казионни проявления) се стреми да е в постоянна интеракция с мюсюлманските субекти, да възпроизведе сред тях чувство за принадлежност към общата имперска рамка. Въз основа на подобни размишления Владимир Бобровников издига тезата, че разнородните взаимоотношения между исляма и имперска Русия трябва да се разглеждат по-скоро като процеси на постоянна интеракция, отколкото като антагонистичен сблъсък.⁴⁵ Впоследствие съветският модернистичен проект, въпреки че стъпва върху някои от административните практики отпреди 1917-а по отношение на исляма, се характеризира с ярко изразена атеистична диакритика, което обуславя сериозната проблематичност в адаптацията на ислямската идентичност в силно трансформирания и императивен съветски контекст.

Последната подточка от тази подглава се фиксира върху отношенията на мюсюлманската религия vis-à-vis някои концепти като „нация”, „национална идентичност”, „национализъм”, които академичната наука в повечето случаи е склонна да разглежда като модерни, с акцент върху руския контекст. Първоначалният теоретичен екскурс демонстрира ясно, че в рамките на исляма, въпреки претенциите му да бъде източник на една окончателна, надетнична супраидентичност, могат да бъдат разпознати някои от маркерите на националната идея. Това обуславя възможността в различни случаи ислямската идентичност да адаптира някои от елементите на националната, макар и строго контекстуално, както става ясно от руския пример. Също така е показано, че модерността не непременно носи еднозначен преход в мюсюлманските общества към хомогенна национална идентификация, в конкретни случаи може да провокира остра реакция срещу светското общество с всички негови белези (сред които основен е националната идея) като антитеза на исляма и човешкото развитие (напр. ваисовското движение в Поволжието през втората половина на XIX и

⁴⁵ Bobrovnikov, V. Islam in the Russian Empire. – In: Lieven, D. (ed.) *The Cambridge History of Russia. Volume II: Imperial Russia, 1689–1917*. Cambridge, 2006, pp. 202–223.

първите две десетилетия на XX век, върху което е отделено значително внимание в текста).

Спрямо условията на руския исторически контекст смятам за най-основателно да интерпретирам взаимовръзките между исляма и националната идентичност от една преобладаващо инструменталистка перспектива. В този смисъл примерът на късноимперския период свидетелства, че позоваването на ислямската традиция представлява съществена референтна рамка за етно- и национално консолидиращите процеси при някои мюсюлмански общности, но паралелно с това се възприема предимно номинално, извън своите сакрални трансцендентални постановки. До голяма степен това може да се обясни с факта, че първоначалните носители на националната идея сред мюсюлманите в Русия са продукт на светската образователна система, най-вече на новопоявилите се университети. Подобни (но не тъждествени) процеси се наблюдават и в периода след разпадането на Съветския съюз, когато ислямът започва да изпълнява (повторно) важни етномобилизирани функции сред различни мюсюлмански общности, в т.ч. волжките татари.

Втората подглава, озаглавена „Исторически особености и развитие на ислямската идентичност при волжките татари”, конкретизира авторовия анализ върху мястото на исляма в културния универсум на волжките татари, върху неговото адаптиране и оформянето му като специфичен културен компонент, задаващ съществена част от идентичностната траектория на групата, а също и върху безспорната му корелация с националната идентичност и различните националистически дискурси и проекти при общността. С оглед постигането на по-балансиран и качествен анализ, ще си позволя да приложа използваната по-рано в текста интеракционна методология (разбира се, конкретизирана и реактуализирана спрямо спецификите на волжко-татарския случай). Тази част от анализа подкрепя основната хипотеза на изследването относно динамиката на волжко-татарската идентичност и в частност на ислямската идентификация при групата.

В този раздел акцент представляват хроничните ислямизационни процеси в Средното Поволжие (първична през волжко-българския и вторична през златоординския период) и респективно установяването на устойчив ислямски културен пласт в региона. В контекста на вече използваната по отношение на по-общия руски пример аналитична структура се демонстрират специфичните форми на симбиоза на исляма с различни тюркски културни елементи, показва се как мюсюлманската религия не винаги отстранява, понякога дори стабилизира и ревитализира някои от тези

предислямски идиоми. Сред важните специфики на ислямската идентичност на волжките татари е посочена нейната преобладаваща принадлежност към ханафитския мазхаб (богословско-правово течение в исляма), което се обяснява предимно с обстоятелството, че ислямът в Поволжието се разпространява през Средна Азия, по същество една от най-стабилните зони на адаптация на учението на Абу Ханифа. Също така показвам, че популярната в международното ислямознание дихотомна теза на Ърнест Гелнър, разпознаваща две основни културни форми на ислям – „висок” (т.е. елитарен, градски, доктринален) и „нисък” (т.е. народен, племенен, суфийски)⁴⁶ – всъщност не е приложима спрямо конкретиката на волжко-татарския пример. Въз основа на различни критични коментари от авторитетни специалисти (сред които съм склонен да посоча тези на Мартин ван Бруинесен⁴⁷ и на Симеон Евстатиев⁴⁸) става ясно, че постановката на Гелнър се нуждае от сериозно релативизиране и модифициране и в този смисъл трудно би могла да претендира за универсална валидност по отношение социологията на исляма.

Следващата част от тази подглава поставя анализа по посока съприкосновенията между исляма и модернизационните явления в стриктно татарски контекст. Всъщност този проблем кореспондира с необходимостта от релевантно дефиниране на възможна специфична татарска версия на модерността, съответно на нейните основни характеристики и изражения, което представлява основна отговорност на анализа. Във връзка с това, ако приемем съществуването на отделна татарска модерност (синтезираща в себе си както някои постижения на западната модерност, филтрирани през руската специфика, така и различни компоненти от това, което бихме могли да обобщим като ислямска модерност), става ясно, че в рамките на този проект е възможно да бъдат наблюдавани различни спрежения, концептуализации, а също така и реакции на мюсюлманската религия – реформистки, модернистки, антимодернистки, традиционалистки и т.н. Няма съмнение, че един от най-ярко откритите белези на

⁴⁶ Gellner, E. *Muslim Society*. London, 1981, p. 115;

⁴⁷ В хода на своето изследване Бруинесен релативизира и реконцептуализира стриктното разграничение между „висок” и „нисък” ислям, предложено от Гелнър. Вж. Bruinessen, M. *Sufism, 'Popular' Islam and the Encounter with Modernity*. – In: Masud, M. K., Salvatore, A., Bruinessen, M. (eds.) *Islam and Modernity: Key Issues and Debates*. Edinburgh, 2009, pp. 125–157.

⁴⁸ Евстатиев, С. Ислямът и религиозната публичност като изпитание пред Запада. – В: Знеполски, Ив. (съст.) *Около Чарлз Тейлър: Религия и политика. Безпокойствата на модерността*. София, 2006, с. 293–316.

модернизационните процеси, протичащи в татарското общество, и в този смисъл аксиоматичен пример за синтез между ислям и модерност, е т.нар. джадидистко движение от късноимперския период, представляващо един от най-популярните обекти на изследване от академичната татаристика. В тази част от изложението са анализирани основните характеристики на джадидисткия проект, първоначално формулиран от кримско-татарския просветител и публицист Исмаил Гаспрински (1851 – 1914) и впоследствие доразвит от неговите идейни последователи. Разгледани са също провокираните от джадидизма широк обществен резонанс и съответно традиционалистка (кадимистка) антитеза. Освен това са анализирани някои по-късни идейни проекти за формулиране на комплементарността между мюсюлманската традиция и европейската модерност, тенденциозно обозначавани с термина на Басам Тибби за „евроислям“⁴⁹, които получават сериозна институционална подкрепа в постсъветски Татарстан⁵⁰.

Последната подточка от тази подглава разглежда ролите и функциите на мюсюлманската религия в конституирането на националната идентичност и различните националистически проекти при волжките татари в продължителен хронологически период (имперски, съветски, постсъветски). В общи линии ислямът обозначава референтната рамка на татарската етничност още в предмодерния период, по-късно мюсюлманската религия продължава да бъде основен етнодиференциращ маркер в хода на националната мобилизация при общността. Показателни в това отношение са наименованията на основните органи на политическо представителство на волжките татари – т.нар. „мюсюлманска фракция“ в четирите руски думи (1906 – 1917) и създадената през 1905 г. на Първия общоруски мюсюлмански конгрес партия „Иттифак ал-Муслимин“ (букв. „Съюз на мюсюлманите“), обединяващи ядрото на зараждащия се татарски национален и политически елит.

Впоследствие съветският период оказва значително и устойчиво влияние върху разбиранията за религия и национална принадлежност, включително сред волжките татари. От една страна, „деинтелектуализацията на исляма“ в съветски контекст, за която говори татарският ислямовец Рафик Мухаметшин⁵¹, т.е. разрушението на интелектуалната инфраструктура на мюсюлманската религия от страна на атеистичния

⁴⁹ Вж. Tibi, B. *Europeanizing Islam or the Islamization of Europe: political democracy vs. cultural difference.* – In: Byrnes, T., Katzenstein, P. (eds.) *Religion in an Expanding Europe.* Cambridge, 2006, pp. 204–224.

⁵⁰ Напр. вж. Хакимов, Р. С. *Где наша Мекка? (Манифест евроислама).* Казань, 2003.

⁵¹ Мухаметшин, Р. *Цит. съч.*, с. 29.

режим, не означава, че е премахната самата представа за исляма като дискурсивна традиция. Във връзка с това интригуваща интерпретация ни предлагат Елена Омелченко и Гусел Сабирова, които твърдят, че въпреки че съветският период предлага опит за разрушението на религиозността *per se*, че секуларизира мисленето в безпрецедентни до момента мащаби, той е неуспешен в изкореняването на религията като наследена традиция, разбираана основно в етнокултурен идентификационен смисъл. От тази гледна точка дискурсът за ислямската традиция се „етнизира”, постига се парадоксална симбиоза между религиозно и етническо наследство на едно всекидневно равнище.⁵² Т.е. в съветско време волжките татари, дори тези, които до голяма степен са атеизирани в контекста на проекта за „татарска социалистическа нация”, имат представа за ислямската традиция като културно наследство на своята общност, но съдържанията на тази представа са значително изпразнени от чисто религиозни референции.

В годините след разпадането на съветската държава през 1991 г., въпреки постоянно преповтаряната аксиома за своеобразен „религиозен ренесанс” сред различните общности, някои от описаните до тук сюжети, датиращи от по-ранни периоди, продължават своето развитие. Контекстът показва ясно, че т.нар. „завръщане” на религията в постсъветския период се осъществява преди всичко под формата на символно позоваване на схващани като „етнически” и „национални” традиции с цел придобиване на „национална” легитимност с историческо потвърждение. Изцяло в тази перспектива някои представители на постсъветския татарски национализъм изобразяват исляма като основен стълб на татарската нация и идентичност, възпроизвеждат ислямската реторика в изцяло етнонационален смисъл, без това да кореспондира със съответното ниво на лична религиозност. Представителен е примерът с ръководената от Фаузия Байрамова политическа партия „Иттифак” (не трябва да се бърка с означената по-рано късноимперска партия „Иттифак ал-Муслимин”, чиято програма значително се доближава до тази на либералната Конституционно-демократическа партия отпреди 1917-а), представяща по-крайния спектър на татарския

⁵² Сабирова и Омелченко описват т.нар. „частно лице” на исляма в Съветския съюз, т.е. как процесите и императивите на съветския период влияят и оформят ислямската идентичност на едно всекидневно равнище сред обикновения мюсюлманин. Това влияние авторите адаптират към категорията „приватизация [и индивидуализация] на религията”. По-подробно вж. Omel'chenko, E., Sabirova, G. *Islam and the search for identity*. – In: Pilkington, H., Yemelianova, G. (eds.) *Islam in Post-Soviet Russia: public and private faces*. London & New York, 2003, pp. 167–182.

национализъм, която след 1994 г. парадоксално възприема една ултраконсервативна, салафитска ислямска интерпретация, като своеобразна платформа за „възраждане” на „татарската нация”.

Третата подглава, озаглавена „Суфизъм и ислямска хетеродоксия във Волго-Уралието”, представя частен поглед върху някои проявления на мюсюлманска идентичност, които условно биха могли да бъдат определени като „неортодоксални” при цялата условност на идеята за ортодоксия в исляма.⁵³

Първата част на подглавата се отнася до проблематиката на суфийския ислям и неговите прояви сред волжките татари. Основен акцент в изложението представляват социалните и групово консолидиращи функции на суфизма, а не неговите обредни и екстатични характеристики и съдържания. Предложен е исторически екскурс на разпространението и адаптирането на различни суфийски интерпретации в региона на Поволжието, с особен акцент върху волжко-българския и златоординския период. Впоследствие е анализиран прогресивният упадък на суфизма в контекста на модернизиращото се татарско общество и впоследствие окончателната деконсолидация на това течение в съветския период. Въпреки това е застъпено гледището, че някои културни практики и обреди, популяризирани сред населението от ишаните (локално название на суфиите), успяват да се съхранят на всекидневно равнище, понякога дори без да се осъзнава техния възможен суфийски произход. От тази гледна точка смятам, че суфизмът в Поволжието не е заличен изцяло като културно наследство, елементи от него по-скоро се сливат с това, което в съветския период се определя като „битов ислям” и днес до голяма степен преобладава в ислямската идентичност навсякъде в Русия.

Заключителната част на подглавата предлага аналитичен преглед върху разпространението на някои фундаменталистки ислямски постановки в означения регион, като тук особено място заема салафитското направление в суннитския ислям, погрешно обозначаващо в руското публично и академично пространство като „уаххабизъм”. Въпреки че се предлага кратък коментар върху възможните салафитски основи в идейните възгледи на ваисовското братство от късноимперския период, основният акцент пада върху годините след разпадането на Съветския съюз, когато на територията на постсъветското пространство се обособяват различни движения и идеи,

⁵³ По-подробно върху проблематичния характер на концепцията за „ортодоксия” в исляма вж. Евстатиев, С. *Религия и политика в арабския свят...*, с. 176–179.

които биха могли да бъдат причислени към категорията на салафизма (напр. регионалните клонове на организацията Хизб ут-Тахрир ал-Ислями). Проследени са също причините защо подобни хетеродоксални от гледна точка на локалната ислямска традиция постановки не успяват да се адаптират в Поволжието, за разлика от значително по-широкото им разпространение например в Северен Кавказ (основно Дагестан) и части от Средна Азия (напр. Ферганската долина). В заключение са схематично разгледани различни хетеродоксни и синкретични ислямски секти, които обаче са категорично маргинални в своя обществен резонанс в постсъветски Татарстан.

5. Глава 3. Дискурси на модерната татарска национална идентичност (средата на XIX – края на XX век)

Трета глава от изследването конкретизира анализа по посока няколко различни случая на татарски национализъм и национална мобилизация. Придържайки се към считаната от мен за основателна теоретична препоръка на автори като Крейг Калхун, Юмют Йозкъръмль и др. национализмът да бъде разглеждан преди всичко като дискурсивна схема от конкретни представи и практики, в тази част от изложението е предложен критичен поглед върху някои от основните националистически дискурси, възпроизвеждани и разпространявани сред общността на волжките татари в периода на модерната епоха. Поради мащабите на проблематиката, далеч надхвърлящи възможностите на формата на настоящото изследване, тази глава е посветена на три частни примера (обособени като подглави), изборът на които е продиктуван от тяхната представителност относно обекта на изследване. От своя страна, всеки един от тези случаи е вътрешно структуриран на отделни проблемни полета (раздели).

Първата подглава, озаглавена „Булгаризъм” и „булгарска” идентичност: конструиране на автохтонен произход и престижно наследство в татарската история”, представлява най-обширната като хронологически и проблематичен обхват и респективно като обем част от тази глава. Съществено място от анализа заема т.нар. „булгаристки дискурс”, т.е. потока от идеи и репрезентации, ориентирани в своите изходни становища около виждането за някаква форма на приемственост между съвременните татари във Волго-Уралието и средновековна Волжка България с нейното население. Позволявам си да отделя по-голямо внимание на този проблем, тъй като в същността си булгаристките проекти далеч не формират хомогенна цялост, те се променят в зависимост от историческите условия (както по линия на своите крайни

тези, така и по линия на своите адепти) и в тази връзка представляват илюстративен пример за динамиката на волжко-татарската идентичност. С основание може да се твърди, че в модерен татарски контекст колективните представи за Волжка България и нейното наследство представляват една от основните фикции относно историческото минало и респективно неговите съвременни преработки. В тази връзка българисткият дискурс заема подчертано важно място в академичния и обществен дебат относно историческите съдържания на татарската идентичност, особено активен през ранния постсъветски период⁵⁴.

Във въвеждащата част на подглавата е предложено кратко теоретично размишление относно проблематиката на квазиисторическите злоупотреби с историческата наука (позволявам си да използвам понятието „параистория” в смисъла, предложен от Александър Николов⁵⁵), които в крайна сметка намират траен израз в пределите на българисткия дискурс. Значителна част от тази подглава се отнася до въпросите на предмодерната българска идентичност. Особен акцент представляват идентичността в средновековната волжко-българска държава и възникналата в един по-късен етап „сакрална” българска историографска традиция и нейното въздействие върху регионалния ислямски и идентичностен дискурс в Поволжието⁵⁶. Впоследствие е проследено адаптирането на българисткия дискурс в постепенно оформящата се модерна татарска национална историография през втората половина на XIX и началото на XX век. Тук е представен анализ как различните исторически сюжети, свързани с Волжка България и нейното население, до този момент възпроизвеждани основно в доминираната от мюсюлманската религия полулегендарен наратив, са десакрализирани и включени в един последователен академичен исторически разказ при автори като Марджани, Ахмеров и др. Също така е направено своеобразно частно изследване върху ваисовското движение (автентично самоназвание: „Ваисовски божи полк на мюсюлманите старовери”) и по-конкретно върху основните елементи в учението на тази организация, отнасящи се до проблематиката на българското наследство. Всъщност ваисовците представляват може би най-популярната за международната

⁵⁴ По-подробно вж. Цвиклински, С. Татаризм vs. българизм: „первый спор” в татарской историографии. *Ab Imperio*, № 3, 2003, с. 361–392.

⁵⁵ Николов, Ал. Параисторията като феномен на прехода: „преоткриването” на древните българи. – В: Тодоров, Ю, Лунин, А. (съст.) *Историческият хабитус - предметната история: Сборник в чест на 65-годишнината на доц. д-р Румен Донков*. София, 2013, с. 24–62.

⁵⁶ Вж. Франк, А. *Цит. съч.*

наука версия на българизъм в региона, в този смисъл са обект на множество различни по своята обяснителна стойност интерпретации, което ме провокира да коригирам някои от досегашните становища в историографията по темата. След това анализът се фиксира върху радикално променените изражения на българисткия дискурс в съветски и впоследствие в постсъветски контекст. Демонстрирано е как в годините на съветския период проучванията върху Волжка България са консолидирани като отделно изследователско направление (т.нар. „българоведение“) със свои собствени авторитети (напр. Алфред Халиков, Мирфатих Закиев, Абрар Каримулин, Елена Халикова и др.), а също как тезата относно българския произход на съвременните татари е официално санкционирана от партийната линия като доминираща в историографията. Впоследствие, в периода след разпадането на съветската държава, българисткият дискурс (отдавам предпочитание на терминологичното обозначение „необългаризъм“) парадоксално е възприет като символен ресурс от някои националистически и реваншистки ориентирани дейци и движения, отричащи татарската идентификация на съвременните волжки татари и от тази гледна точка в крайна сметка силно маргинализирани от идейния контекст на постсъветски Татарстан. В рамките на този процес темата за Волжка България е подложена на своеобразни квазиакадемични преработки и злоупотреби (представителен пример е творчеството на Фаргат Нурутдинов⁵⁷, признат като главен идеолог на необългаризма), основно под формата на различни националистически мотивирани интерпретации, а също изработването на исторически фалшификати (показателен в тази връзка е т.нар. свод от български летописи „Джагфар Тарихи“⁵⁸, върху който съм предложил критичен анализ). В заключителната част на тази подглава проблематизирам темата за Волжка България от перспективата ѝ на специфично историческо наследство. За тази цел анализирам волжко-българския референт в два аспекта – като „престижно“ наследство (ръководещо някои сфери от това, което можем да обособим като „официална политика на паметта“

⁵⁷ Напр. вж. Нурутдинов, Ф. *Българският въпрос*. Оренбург, 1993; Он же. Мы – болгары. *Дуэль*, № 2, 1998.

⁵⁸ Текстът на свода е публикуван в три последователни тома, съответно през 1993, 1994 и 1997 г., под редакцията на Фаргат Нурутдинов и претендира, че отразява действителни сюжети от древната и средновековна българска история. Във въвеждащата част на първия том Нурутдинов обозначава като автор лицето Бахши Иман, на когото сеид Джагфар (определен като „вожд на българското освободително движение“) възлага записването на тези исторически хроники, а за дата на съставяне се смята 1680 г. Вж. Нурутдинов, Ф. Г.-Х. Несколько слов о своде. – В: Иман, Б. *Джагфар Тарихы. Том первый. Свод болгарских летописей 1680 г.* Оренбург, 1993, с. 5.

в съвременен Татарстан), а също като „оспорено“ наследство (представям този процес на символно „оспорване“ и съперничество посредством частния пример на татаро-чувашкия спор относно „принадлежността“ на волжко-българското минало⁵⁹).

Втората подглава, озаглавена „Митът за Волжка България в българското обществено и академично пространство след 1989 г.“, представлява своеобразно продължение на предишната подглава, но от значително по-частна, външна и в този смисъл дистанцирана спрямо историческите характеристики на Поволжието перспектива. В началото е предложен преглед върху „появата“ на волжко-българската тематика в българското публично пространство (и в частност историография) в годините след 1989 г., т.е. как този проблем, до този момент почти непознат за българската общественост, става обект на активна публицистична дейност през означения период. Въз основа на запознаването с преобладаващата част от издадената в България тематична литература силно впечатление прави доминирането на няколко основни и общосподелени интерпретации относно волжко-българската история, възприети от практически всички български автори. Посредством последователното преповтаряне и възпроизвеждане на тези концепции постепенно се изгражда и моделира един специфичен публичен образ на Волжка България в български контекст. В своя анализ обаче демонстрирам как този образ всъщност е резултат преди всичко на емоционално ангажирани и контекстуално провокирани националистически стереотипи, които в крайна сметка са силно дистанцирани от постиженията на авторитетните международни академични изследвания върху волжко-българската проблематика. От тази гледна точка важна част от тази подглава е посветена на методологическите ограничения и неточности в проучванията на български автори върху историята на Волжка България. Също така, изцяло във връзка с изложеното до тук, анализирам трайното адаптиране на волжко-българската тематика в сферата на българската параистория и съответните последици от това. Практиката показва, че темата за Волжка България, поради своята подчертана популярност и едновременно с това уязвимост от своеволни интерпретации и/или злоупотреби, се е обособила като отделно параисторично „направление“ със свои своеобразни „авторитети“ (напр.

⁵⁹ За въвеждащ коментар върху общите характеристики на татаро-чувашкия историографски дебат вж. Shnirelman, V. *Who Gets the Past? Competition for Ancestors among Non-Russian Intellectuals in Russia*. Washington, 1996, pp. 22–35.

Татяна Яруллина⁶⁰, Петър Добрев⁶¹ и др.). Последният раздел от тази подглава поставя волжко-българската проблематика, нейните различни отразявания и напрежения изцяло в контекста на реактуализирания след 1989 г. дебат за българската идентичност. Във връзка с това е издигната тезата, че възгледите относно волжко-българското минало и съответно взаимовръзките на това минало с българската история представляват интерес не толкова с оглед академичната си стойност, а по-скоро като потенциален извор за конкретни състояния в посткомунистическия български идеен контекст. Допускам, че съществена част от тези състояния носят симптоматиките, на това, което Александър Кьосев и Петя Кабакчиева определят като една от формите на „приватизация на национализма“ в българското общество след 1989 г., под което авторите разбират постепенното отслабване в монополизирането на бюрократичната държава и нейните институции върху национално-патриотичния символен ресурс и съответно динамизирането в употребите на този ресурс от разнообразни обществени сегменти.⁶²

Заключителната трета подглава представлява частно сравнително изследване върху развитието на някои политически и идеологически програми при волжките и кримските татари, потенциално съдържащи сепаратистки призови спрямо доминиращия имперски/съветски/постсъветски контекст. В началото са предложени някои въвеждащи теоретични бележки относно популярния на международно равнище, но изискващ специализирана експертна подготовка проблем на етнически сепаратизъм в Русия. В рамките на този екскурс посочвам своето предпочитание към постановките на американския изследовател Хенри Хейл относно характеристиките на етничността като релационен, ситуативен механизъм, навигиращ позицията на индивид/група в социалното пространство, организиращ света в твърди социални категории и респективно най-ефективно редуциращ колективната несигурност.⁶³ Въз основа на този

⁶⁰ Вж. Яруллина, Т. *Волжка България и Европа: Историко-културологични очерци*. София, 2008; Същата. *Алтернативни модели в историята (върху историята на Волжка България от XV-XVII в.)*. *Ави-тохол*, кн. 37, 2016, с. 16–36.

⁶¹ Напр. вж. Добрев, П. *Стопанството и цивилизацията на Волжка България. Възход и гибел на един забележителен народ*. София, 2010; Същият. *Златният фонд на българската древност*. София, 2006, с. 258–319.

⁶² Вж. Кьосев, А., Кабакчиева, П. *Приватизация на национализмите: сглобяване на пъзела*. – В: *Национализмът – век 21-ви. Тематичен сборник на списание „Либерален преглед“*. Берлин, 2017, с. 69–89.

⁶³ Hale, H. *The Foundations of Ethnic Politics: Separatism of States and Nations in Eurasia and the World*. Cambridge, 2008, p. 40, 48, 50.

методологичен фундамент авторът изгражда своеобразна „релационна теория на сепаратизма”⁶⁴, която считам за потенциално приложима спрямо разглежданата проблематика. Впоследствие предлагам контекстуален преглед на положението на волжките и кримските татари в условията на доминиращото общество и държава в продължителен хронологически период (имперски, съветски, постсъветски период). Следвайки тази рамка анализирам някои националистически проекти при двете групи, съдържащи потенциално сепаратистка насоченост, като се съсредоточавам основно върху два периода, по времето на които протича процес на преформулиране на имперското пространство – 1) периода след Октомврийската революция и 2) постсъветския период. На база на направения анализ издигам основната теза относно липсата на кохерентна сепаратистка идеология сред двете татарски общности с изключение на някои маргинални крайни националистически групировки и лица, чиято активност има преди всичко декларативен характер, а не действителни политически резултати.

6. Заключение

В заключителната част на текста е предложен схематичен преглед върху основните изводи, тези и потенциални приноси на проучването. Смятам, че направените заключения в пълна степен успяват да потвърдят основателността на главните авторски хипотези, които ръководят изследването в структурен и теоретичен план. Във връзка с това основните изводи се отнасят до:

- Отсъствие на една хомогенна татарска идентичност. Въз основа на множество контекстуални и теоретични разсъждения анализът демонстрира невъзможността да се говори за една татарска нация, още по-малко за една татарска идентичност. Става ясно, че татарският национален проект може да бъде достатъчно хомогенизиращ и инклузивен по отношение на различни регионално дефинирани групи (в различна степен това се отнася до консолидирането в една национална общност на казански, астрахански татари и мишари, до известна степен и на сибирски татари), но в различни исторически, културни и политически контексти се налагат други проекти на татарска идентичност, както показват примерите на кримски, полско-литовски и други татарски общности.

⁶⁴ Ibid., pp. 57–89.

- **Множественост на волжко-татарската идентичност.** В хода на предложението за анализ, на база на хронично позоваване на теоретичната постановка за идентичността като субективен, в този смисъл константно оспорван и предоговарян концепт, е ясно демонстрирано, че в различни контексти могат да бъдат възпроизвеждани и легитимирани множество представи за волжко-татарска идентичност. В някои случаи дори е възможно едновременното функциониране на няколко взаимно оспорващи се визии за общност сред волжките татари.

- **Наличие на различни национални проекти при волжките татари.** Историческият контекст свидетелства за постепенното оформяне на различни проекти на татарска идентичност, всеки от които издига собствени претенции за реализирането на потенциалната нация при волжките татари. Например, както е проследено в изследването, някои проекти поставят акцент върху етническите съдържания на татарската нация (тюркизъм, татаризъм), съответно издигат свои възгледи върху етническото минало и произход на общността, което в илюстративния контекст на началото на XX век води до конкретни предложения за възприемане на считан за достоверен етноним (тюрки, татари, тюрко-татари). Възможни са също така и секуларни проекти на татарска нация, в основата на които се съдържа една изпразнена от религиозно съдържание представа за общност, конституирана преди всичко въз основа на обективистки структурни фактори – общ език, произход, принадлежност към общ културен и икономически контекст. Такава например е парадигмата на съветския проект и респективно неговите регионални татарски адепти (например т.нар. национал-комунизъм през 20-те години на XX век). От друга страна, възможни са идеи, в които доминира религиозната диакритика, какъвто представлява подробно проследеният в изследването частен пример на ваисовското движение, преакцентиращо (поне в началния период от своето развитие) върху ислямската принадлежност на своята общност. По своята същност ваисовците обозначават един подчертано непоследователен контрапроект на модернизационните процеси сред татарската общност, който предлага една изкривена визия за българска принадлежност като алтернатива на татарската идентичност.

- **Реализиране на предимно светски проекти на татарска идентичност.** Въпреки проследеното наличие на различни идентичностни възможности, в хода на проучването е издигната тезата за окончателната реализация основно на светски проекти на идентичност, най-устойчивият от които се оказва този на съветската власт, осъществен в контекста на политиката на „коренизация” през 20-те години и

последвалото участие на т.нар. „татарска социалистическа нация” в съветската „дружба на народите”.

- **Модерен произход на волжко-татарската нация.** Авторските наблюдения показват, че волжко-татарската нация, посредством своите различни по ориентацията си дискурси, е преди всичко явление на модерността. От тази гледна точка известната в академичната татаристика постановка, че татарската нация е консолидирана едва в съветския контекст на коренизацията има своите основания. Това заключение обаче далеч не означава, че във волжко-татарския случай ние виждаме една класическа модернистка ситуация, при която предмодерният период няма пряко отношение спрямо националнообразуващите процеси при разглежданата общност.

- **Влияние на предмодерните периоди върху националнообразуващия процес.** Избраната от мен теоретична методология показва, че конкретните ситуации и процеси, конституиращи чувство за етническа и друг тип идентичност при волжките татари, в повечето случаи съдържат в своята основа хронологически дистанцирани референти, датиращи от предмодерни периоди. Понякога генерирането на модерна по своята същност национална идентичност се основава преди всичко на средновековни контексти, както показва примерът с дебата за „исторически достоверния” етноним на татарската нация в късноимперска и ранна постсъветска Русия. От тази перспектива изследването ясно демонстрира, че предмодерната епоха всъщност оказва съществено влияние върху процесите по образуване на волжко-татарска нация не само чрез своята пряка кореспонденция с ключовия проблем за етническия произход, но и с множество различни образи, символи и стереотипи, които са „национализирани”, инкорпорирани в изградения в модерен контекст татарски национален наратив и представени като „национални”, т.е. културно и идентификационно репрезентативни за общността на волжките татари.

III. Приноси на дисертацията

Въпреки че представената проблематика се характеризира с активен изследователски интерес на международно равнище, в своята работа авторът се стреми към преразглеждане на някои от досегашните становища в направлението, както и попълване на част от безспорните празнини в историографията по темата. Във връзка с това е възможно да бъдат посочени някои потенциални приноси на настоящото

изследване, които, разбира се, следва да се разглеждат редом с евентуалните допуснати пропуски и дискуссионни моменти. Нужно е изричното пояснение, че предложеният анализ не би могъл да претендира за максимална изчерпателност и задълбоченост поради мащабите на темата и ограниченията във формата.

Сред условните приносни елементи в дисертацията предлагам да бъдат обозначени следните:

- Представеният труд се стреми към пълноценно интегриране на актуалните теоретични постижения в социалните науки спрямо проблемите на национализма и идентичността при общността на волжките татари. Тенденцията в специализираните проучвания по темата (особено силно изразено в „домашните“ изследвания в Русия/Татарстан) показва честото допускане на значителни теоретични несъответствия, а в някои случаи дори практически отказ от теоретично обосноваване. В този смисъл авторът си поставя нелеката задача да адаптира татарския контекст в по-общата теоретична рамка, съзнавайки ясно рисковете от теоретично размиване и загуба на фокуса.

- Съществен теоретичен проблем, който провокира настоящото изследване, се отнася до хронично оспорваната в международната хуманитаристика същност на концепциите за нация, национализъм, идентичност и т.н. и съответно тяхната аналитична употреба спрямо конкретния волжко-татарски случай. Всъщност анализът представлява константно проблематизиране на някои от означените академични понятия (идентичност, нация, ислям, диаспора, етногенезис и т.н.) и по-скоро на обективистките и в повечето случаи статични представи за тях, които, въпреки отдавна делегитимирания статут на този подход в науката, все още доминират в наличната специализирана литература. Именно в тази връзка е възприето методологичното предложение за динамиката на идентичността, ръководещо структурата и хипотезите на изследването.

- Въпреки че хронологичният фокус на проучването пада върху модерната епоха, немалка част от избраната тема засяга някои ключови проблеми от предмодния период (напр. за т.нар. „етногенезис“, „етнически традиции“ и т.н.), които въпреки имат силно въздействие върху процеса на конституиране на дебата за идентичността и съпровождащите го националистически дискурси. Във връзка с това изследването представя систематизиран анализ върху различни аспекти на донационалната идентичност (и конкретно етничност) с нейните регионални проявления в динамичния татарски контекст в Поволжието и другаде. Показано е, че етничността в предмодерния

период се постулира посредством лоялности и форми на принадлежност, свършено отличаващи се от тези в модерната епоха.

- Освен критичен преглед на основните тематични постановки в историографията до момента, изследването се опитва да предложи балансиран, неутрален и емоционално неангажиран анализ. Например сътрудниците на Института за история „Ш. Марджани“ към Академията на науките на Република Татарстан, чиято научна дейност по темата е несъмнено най-обемна и задълбочена и която допринесе в немалка степен за настоящия текст, възприемат проблематиката на татарския национализъм от първостепенна важност не само от академична, но и от обществена гледна точка и в този смисъл понякога невинаги успяват да предложат изрично необходимата експертна дистанция и безпристрастност.

- Настоящата дисертация би могла да претендира за иновационност по отношение състоянието на изследвания проблем в българската историография. С изключение на различни аспекти от проблематиката на средновековните тюркски и други степни общества в Евразия (където изпъкват изследванията на проф. Валери Стоянов, проф. Александър Николов, д-р Константин Голев, отчасти на доц. Цветелин Степанов) и някои разработки в сферата на Волжка България (за съжаление в повечето случаи със съмнително академично качество) темата за историческото и културно развитие на волжките татари в по-ново време е почти незасегната от български изследователи. От тази гледна точка авторът изразява своята надежда, че татарската проблематика тепърва ще провокира по-голям изследователски интерес сред представители на българската историческа и антропологична наука.

- Въз основа на специфичния волжко-татарски пример изследването оспорва и преразглежда някои слабо аналитични, но все още популярни концепции в специализираната литература. Например съществена част от текста е ориентирана по посока деконструирането на класическата ориенталистка постановка, че мюсюлманската религия споделя само проблематични релации с различните аспекти на модерността, в т.ч. националната идентичност. В този смисъл изложението акцентира върху теоретичното доказване на адаптивния потенциал на исляма спрямо логиките на модерната епоха и по-конкретно на националната идея. Изследването показва, че са възможни различни религиозни реакции срещу процесите и закономерностите на модерността при волжко-татарската общност – както комплементарни, както показва примерът на татарския ислямски модернизъм, намерил своето най-ясно изражение в джадидисткия проект, концептуално формулиран от кримско-татарския просветител

Исмаил Гаспрински и окончателно разработен от неговите идейни последователи в Руската империя, така и антисветски (и в този смисъл антимоdernи), както е в случая с ваисовската общност, погрешно определяна в някои специализирани изследвания като „уаххабитска”.

IV. Библиография

- Асад, Т. Идея антропологии ислама. *Islamology*, Том 7, №1, 2017, с. 41–60.
- Асман, Я. *Културната памет. Писменост, памет и политическа идентичност в ранните високоразвити култури*. София, 2001.
- Владимиров, Г. *Дунавска България и Волжка България – формиране и промяна на културните модели /VII-XI в./*. София, 2005.
- Гросби, С. *Национализъмът. Кратко въведение*. София, 2008.
- Добрев, П. *Златният фонд на българската древност*. София, 2006.
- Добрев, П. *Стопанството и цивилизацията на Волжка България. Възход и гибел на един забележителен народ*. София, 2010.
- Евстатиев, С. Ислямът и религиозната публичност като изпитание пред Запада. – В: Знеполски, Ив. (съст.) *Около Чарлз Тейлър: Религия и политика. Безпокойствата на модерността*. София, 2006, с. 293–316.
- Евстатиев, С. *Религия и политика в арабския свят. Ислямът в обществото*. Второ преработено издание. София, 2012.
- Знеполски, Ив. (съст.) *Под ръководството на Пиер Нора. Места на паметта. Том I: От републиката до нацията*. София, 2004.
- Знеполски, Ив. (съст.) *Под ръководството на Пиер Нора. Места на паметта. Том II: От архива до емблемата*. София, 2005.
- Измайлов, И. Л. Историческое прошлое как фактор национальной мобилизации. – В: Исхаков, Д. М. (отв. ред.) *Единство татарской нации. Материалы научной конференции АН РТ «Цивилизационные, этнокультурные и политические аспекты единства татарской нации» (Казань, 7-8 июня 2002 г.)*. Казань, 2002, с. 57–75.
- Иман, Б. *Джагфар Тарихы. Том первый. Свод болгарских летописей 1680 г.* Оренбург, 1993.
- Исхаков, Д. М. *Тюрко-татарские государства XV-XVI вв.* Казань, 2004.

- Исхаков, Д. М., Измайлов, И. Л. Булгаро-кыпчакский этап в этногенезе татарского народа. – В: Хузин, Ф., Кляшторный, С., Загидуллин, И. (ред.). *История татар с древнейших времен в семи томах. Том II. Волжская Булгария и Великая Степь.* Казань, 2006, с. 650–656.
- Исхаков, Д. М., Измайлов, И. Л. *Этнополитическая история татар в VI – первой четверти XV в.* Казань, 2000.
- Карер д'Анкос, Е. *Евразийската империя. История на руската империя от 1552 до наши дни.* София, 2007.
- Кемпер, М. *Суфии и Ученые в Татарстане и Башкортостане. Исламский дискурс под русским господством.* Казань, 2008.
- Козелек, Р. *Пластовете на времето: изследвания по теория на историята.* София, 2002.
- Кьосев, А., Кабакчиева, П. Приватизация на национализмите: сглобяване на пъзела. – В: *Национализъмът – век 21-ви. Тематичен сборник на списание „Либерален преглед“.* Берлин, 2017, с. 69–89.
- Марджани, Ш. Очерк истории Болгарского и Казанского царств (Перевод В. В. Радлова). – В: *Труды Четвертого Археологического съезда в России, бывшего в Казани с 31 июля по 18 августа 1877 года*, Т. 1, Казань, 1884, с. 40–58.
- Миллер, А. И. Российская империя, ориентализм и процессы формирования наций в Поволжье. *Ab imperio*, № 3, 2003, с. 393–406.
- Мухаметшин, Р. *Татары и ислам в XX веке (Ислам в общественной и политической жизни татар и Татарстана).* Казань, 2003.
- Николов, Ал. Параисторията като феномен на прехода: „преоткриването” на древните българи. – В: Тодоров, Ю, Лунин, А. (съст.) *Историческият хабитус - предметената история: Сборник в чест на 65-годишнината на доц. д-р Румен Донков.* София, 2013, с. 24–62.
- Нора, П. Световният възход на паметта. – В: Знеполски, Ив. (съст.). *Около Пиер Нора: Места на памет и конструиране на настоящето.* София, 2004, с. 19–35.
- Нурутдинов, Ф. *Булгарский вопрос.* Оренбург, 1993.
- Нурутдинов, Ф. Г.-Х. Мы – болгары. *Дуэль*, № 2, 1998.
- Саид, Е. *Ориентализъмът.* София, 1999.
- Тиес, А. *Създаването на националните идентичности. Европа XVIII-XIX век.* София, 2011.

- Франк, А. *Исламская историография и болгарская идентичность татар и башкир в России*. Казань, 2008.
- Хакимов, Р. С. *Где наша Мекка? (Манифест евроислама)*. Казань, 2003.
- Халбвакс, М. *Колективната памет*. София, 2001.
- Цвиклински, С. Татаризм vs. болгаризм: „первый спор” в татарской историографии. *Ab Imperio*, № 3, 2003, с. 361–392.
- Шакуров, Ф. Н. Этногенетические концепции татарских историков конца XIX – начала XX века. – В: Загидуллин, И. К. (ред.) *Из истории и культуры народов Среднего Поволжья*, № 6, 2016, с. 368–379.
- Яруллина, Т. Алтернативни модели в историята (върху историята на Волжска България от XV-XVII в.). *Ави-тохол*, кн. 37, 2016, с. 16–36.
- Яруллина, Т. *Волжска България и Европа: Историко-културологични очерци*. София, 2008.
- Anjum, O. Islam as a Discursive Tradition: Talal Asad and His Interlocutors. *Comparative Studies of South Asia, Africa and the Middle East*, Vol. 27, No. 3, 2007, pp. 656–672.
- Bayram, A. Modernity and the Fragmentation of the Muslim Community in Response: Mapping Modernist, Reformist and Traditionalist Responses. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 55:1, 2014, pp. 71–100.
- Bennigsen, A., Enders Wimbush, S. *Mystics and Commissars: Sufism in the Soviet Union*. Berkeley and Los Angeles, 1985.
- Bennigsen, A., Lemercier-Quelquejay, C. “Official” Islam in the Soviet Union. *Religion in Communist Lands*, Vol. 7, No. 3, 1979, pp. 148–159.
- Bennigsen, A., Lemercier-Quelquejay, C. Muslim Religious Conservatism and Dissent in the USSR. *Studies in Comparative Religion*, Vol. 13, No. 1-2, 1979, pp. 153–161.
- Billig, M. *Banal Nationalism*. London, 1995.
- Bobrovnikov, V. Islam in the Russian Empire. – In: Lieven, D. (ed.) *The Cambridge History of Russia. Volume II: Imperial Russia, 1689–1917*. Cambridge, 2006, pp. 202–223.
- Brubaker, R. *Ethnicity without groups*. Cambridge, MA, 2004.
- Brubaker, R. *Grounds for Difference*. Cambridge, MA and London, 2015.
- Brubaker, R., Cooper, F. Beyond “Identity”. *Theory and Society*, 29, 2000, pp. 1–47.
- Bruinessen, M. Sufism, ‘Popular’ Islam and the Encounter with Modernity. – In: Masud, M. K., Salvatore, A., Bruinessen, M. (eds.) *Islam and Modernity: Key Issues and Debates*. Edinburgh, 2009, pp. 125–157.
- Calhoun, C. *Nationalism*. Minneapolis, 1997.

- Casanova, J. *Public Religions in the Modern World*. Chicago and London, 1994.
- Eisenstadt, S. Multiple Modernities. *Daedalus*, Vol. 129, No. 1, Multiple Modernities, 2000, pp. 1–29.
- Geary, P. Ethnic Identity as a Situational Construct in the Early Middle Ages. *Mitteilungen der anthropologischen Gesellschaft in Wien*, Vol. 113, 1983, pp. 15–26.
- Gellner, E. Adam's Navel: 'Primordialists' Versus 'Modernists'. – In: Mortimer, E. (ed.) *People Nation and State: The Meaning of Ethnicity and Nationalism*. New York, 1999, pp. 31–35.
- Gellner, E. *Muslim Society*. London, 1981.
- Golden, P. B. *An Introduction to the History of the Turkic Peoples. Ethnogenesis and State-Formation in Medieval and Early Modern Eurasia and the Middle East*. Wiesbaden, 1992.
- Hale, H. *The Foundations of Ethnic Politics: Separatism of States and Nations in Eurasia and the World*. Cambridge, 2008.
- Hall, S. Cultural Identity and Diaspora. – In: Rutherford, J. (ed.) *Identity: community, culture, difference*, London, 1990, pp. 222–237.
- Halperin, C. *The Tatar Yoke: The Image of the Mongols in Medieval Russia*. Bloomington, 2009.
- Hu, D. Approaches to the Archaeology of Ethnogenesis: Past and Emergent Perspectives. *Journal of Archaeological Research*, 21, 2013, pp. 371–402.
- Jones, S. *The Archaeology of Ethnicity: Constructing identities in the past and present*. London and New York, 1997.
- Kemper, M. Imperial Russia as Dar al-Islam? Nineteenth-Century Debates on *Ijtihad* and *Taqlid* among the Volga Tatars. *Encounters: An International Journal for the Study of Culture and Society*, Vol. 6, 2015, pp. 95–124.
- Landau, J. *Pan-Turkism: From Irredentism to Cooperation*. London, 1995.
- Laruelle, M. The Concept of Ethnogenesis in Central Asia. Political Context and Institutional Mediators (1940–50). *Explorations in Russian and Eurasian History*, 9, 1, 2008, pp. 169–188.
- Lazzerini, E. Defining the Orient: A Nineteenth-Century Russo-Tatar Polemic Over Identity and Cultural Representation. – In: Allworth, E. (ed.) *Muslim Communities Reemerge: Historical Perspectives on Nationality, Politics, and Opposition in the Former Soviet Union and Yugoslavia*. Durham and London, 1994, pp. 33–45.

- Lazzerini, E. Ismail Bey Gasprinskii (Gaspirali): The Discourse of Modernism and the Russians. – In: Allworth, E. (ed.) *The Tatars of Crimea: Return to the Homeland*. Durham and London, 1998, pp. 48–70.
- Masud, M. K. Islamic Modernism. – In: Masud, M. K., Salvatore, A., Bruinessen, M. (eds.) *Islam and Modernity: Key Issues and Debates*. Edinburgh, 2009, pp. 237–260.
- Omel'chenko, E., Sabirova, G. Islam and the search for identity. – In: Pilkington, H., Yemelianova, G. (eds.) *Islam in Post-Soviet Russia: public and private faces*. London & New York, 2003, pp. 167–182.
- Özkırmılı, U. *Theories of Nationalism: A Critical Introduction*. 2nd edition. Basingstoke, Hampshire, UK, 2010.
- Özkırmılı, U. *Theories of Nationalism: A Critical Introduction*. 3rd edition. Basingstoke, Hampshire, UK, 2017.
- Pohl, W. Conceptions of Ethnicity in Early Medieval Studies. – In: Little, L., Rosenwein, B. (eds.) *Debating the Middle Ages: Issues and Readings*. Blackwell Publishers, 1998, pp. 13–24.
- Rorlich, A. *The Volga Tatars: a profile in national resilience*. Stanford, 1986.
- Shnirelman, V. Politics of Ethnogenesis in the USSR and after. *Bulletin of the National Museum of Ethnology*, 30(1), 2005, pp. 93–119.
- Shnirelman, V. *Who Gets the Past? Competition for Ancestors among Non-Russian Intellectuals in Russia*. Washington, 1996.
- Smith, A. D. *The Ethnic Origins of Nations*. Oxford, 1986.
- Tibi, B. Europeanizing Islam or the Islamization of Europe: political democracy vs. cultural difference. – In: Byrnes, T., Katzenstein, P. (eds.) *Religion in an Expanding Europe*. Cambridge, 2006, pp. 204–224.
- Yemelianova, G. *Russia and Islam. A Historical Survey*. New York, 2002.

V. Списък с публикации, свързани с темата на дисертацията

В периода 2014 – 2018 г. докторантът е осъществил следните публикации, свързани с темата на дисертационния труд:

- Stanchev, E. Nationalism, nation-building processes and political autonomy projects within the Volga Tatar community (19th century – 1920s). – In: Grigorova, D. (ed.) *Almanach*

Via Evrasia, 2014, 3. *The Eurasian Geopolitical vector in the Post-Cold War globalization*. Sofia, 2014.

- Станчев, Е. Национализъм, идентичност и политическо развитие на волжките татари в Руската империя (XIX – 20-те години на XX век). Магистърска теза, СУ „Св. Климент Охридски”, *Анамнеза*, год. IX, 2014, кн. 2, с. 113–307.
- Станчев, Е. Конструирание на Рах Tatarica: Една или повече татарски идентичности? – В: Григорова, Д. (съст.) *Almanach Via Evrasia*, 2016, 5. *Скок в бъдещето: голяма Евразия или голяма Европа? В памет на проф. Христина Мирчева*. София, 2017.
- Станчев, Е. Символика на татарската идентичност в руски контекст. Доклад на конференция „Докторантски и постдокторантски четения 2016“, 9-10 ноември 2016 г. (под печат)
- Станчев, Е. Перспективи на татарския сепаратизъм в руски исторически контекст. – В: Калинова, Е. (съст.) *Сборник в памет на проф. д-р Костадин Грозев*. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 2019. (под печат).